

Способи виконання псалмів у християнському богослуженні Єгипту в IV ст. на основі згадок про псалмоспів у творах св. Атанасія Олександрійського

Український Католицький Університет / філософсько-богословський факультет
Дипломна робота – ієромонах Онуфрій
Науковий керівник – доктор Юрій Ясіновський
Львів - 2004

Вступ

Розділ 1. Псалмоспів

1.1. Псалми

1.2. Способи виконання псалмів

А. Респонсорний псалмоспів

Б. Антифонний спів

В. Інші способи псалмоспіву

Розділ 2. Християнський Єгипет у IV ст.

2.1. Християнство у Римській імперії в IV ст.

2.2. Церква в Єгипті у IV ст.

2.3. Християнська писемність у Єгипті в IV ст.

2.4. Ставлення єгипетських монахів IV ст. до літургійного співу

Розділ 3. Св. Атанасій Великий про псалмоспів

3.1. Св. Атанасій Великий (296-373)

3.2. Послання до Маркелина про пояснення псалмів

А. Послання до Маркелина про пояснення псалмів, 27

Б. Послання до Маркелина про пояснення псалмів, 28

В. Послання до Маркелина про пояснення псалмів, 29

3.3. Апологія втечі

А. Апологія втечі, 24

3.4. Житіє святого Антонія

А. Житіє святого Антонія, 25

Б. Житіє святого Антонія, 44

В. Житіє святого Антонія, 55

Висновки

Список використаних джерел та літератури

Додаток 1 Переклад та мовний аналіз

Вступ

II Ватиканський собор, піднявши гасло „до джерел”, відкрив нову сторінку в історії Церкви, започаткував нову євангелізацію суспільства. Літургійна молитва – це наріжний камінь, на якому слід будувати нову проповідь Христової Благовісті. Літургійна молитва – це невичерпна криниця, з якої Церква постійно черпає води життя, це джерело духовної обнови та життя в Христі для кожного християнина. Християнство повинно віднайти в собі силу поринути в літургійне відродження, яке полягає в поверненні до такого бачення літургії, до такого переживання богослужень, яким жила Церква від початку¹. Першою вимогою до кожного оновлення східної літургії є нове відкриття власних літургійних традицій та опора на їхні багатства². Дослідження та осмислення ранніх писемних та матеріальних джерел християнського богослуження, дає можливість глибше зрозуміти духовну суть істинного богопочитання, яке надихає, наділяє силою та відроджує до нового життя.

Основне завдання цієї розвідки – вчитися молитви та духовності, учитися із творів тих, які зуміли піднятися до вершин богопізнання; старатися глибше збагнути суть літургійної молитви християнської спільноти: як нам слід молитися, щоб через молитву

свідчити Христа, євангелізувати. Для того звернемося до джерел, до Отців і вчителів Церкви, які, завдяки співпраці з Божою благодаттю, на вернули язичеський світ із мороку і рабства гріха до світла правди та свободи у Христі.

Предмет дослідження – способи виконання псалмів християнами давнього Єгипту, країни сотень святих, подвиги та життя яких донині запалюють та спонукують до святості. IV ст. – це Золотий вік християнської писемності, дуже важлива доба в житті Церкви. Єгипет – це колыска християнського чернецтва, аскетизму та духовості. Богослужбові устави єгипетських монастирів мають великий вплив на формування церковного богослуження. Св. Атанасій – єпископ Олександрійський, на творах якого можна прослідкувати і катедральну (парохіальну), і монашу традиції виконання псалмів.

Праця складається з трьох розділів, перший і другий – впроваджуючі, третій – детальне дослідження уривків із творів св. Атанасія, у яких містяться згадки про способи псалмоспіву. Цих творів святого не виявилось в українському перекладі, тому довелося їх перекладати із старогрецької.

Перший розділ „Псалмоспів” знайомить нас із наявними в історії християнського богослуження способами виконання псалмів: респонсорним, антифонним і ін.

Другий розділ „Християнський Єгипет у IV ст.” вводить нас у контекст, у якому жив і працював св. Атанасій, що допоможе нам зрозуміти епоху, людей та проблематику, порушену в його творах.

У третьому розділі „Св. Атанасій Великий про псалмоспів” представлено переклади семи уривків із трьох творів святого на тему псалмоспіву: із „Послання до Маркеліна про пояснення псалмів”, „Апології втечі”, „Життя св. Антонія”. Після кожного фрагменту подається його богословський, літургічний та музичний коментарі. Хоч літургічні науки являються частиною богослов’я, однак для кращого опрацювання уривку необхідно було літургічний коментар виділити окремо.

У *Додатку 1* містяться фрагменти із творів св. Атанасія Олександрійського на тему псалмоспіву на мові оригіналу, їх авторський переклад та мовний аналіз слів та фраз, які стосуються нашої тематики.

Звичайно, на основі одного автора нелегко відтворити цілісну уяву про псалмоспів у Єгипті в IV ст., тим більше складно говорити про увесь християнський Схід. Однак із творів св. Атанасія є що почерпнути і історіку музики, і богослову.

Основні питання, розв’язання яких планується у цьому дослідженні:

1. У деяких літургістів I пол. XX ст. зустрічається переконання про антагонізм древніх монахів до пісенної розробки псалмоспіву. Чи це правда? Як ставилися перші монахи до псалмоспіву?

2. У який спосіб народ виконував псалми у храмах Олександрії, Єгипту? У який спосіб їх виконували єгипетські монахи-пустинники, чи, скажімо, монахи монастирів св. Пахомія?

3. Які відмінності у способах виконання псалмів поміж монашим та парохіальним богослуженнями?

4. Які відмінності у способах виконання псалмів поміж різними формами монашества: в анахоретів, напів-анакоретів, кіновітів і т. д.?

Ці та інші проблеми прояснюватимуться у ході праці, проте розв’язання цих питань великою мірою буде залежати від того, чи згадує щось про це у своїх творах св. Атанасій.

Допоміжна література для розгляду проблем пов’язаних із способами псалмоспіву:

Керн Кипріан „Літургіка. Гимнографія і еортологія”³.

Матеос Жан „Святкування слова у візантійській літургії”⁴,

Скабалланович Михайло „Глумачний Типікон”⁵,

Тафт Роберт „Поза Сходом і Заходом. Проблеми в літургічному розумінні”⁶,

Допоміжна література з Патрології:
*Горський А. „Життя св. Атанасія Великого” (у I томі російського видання творів св. Атанасія, 1902)*⁷.

*Керн Кипріан „Золотий вік свято-отцівської писемності”*⁸,

*Лаба Василь „Патрологія”*⁹,

*Флоровський Георгій „Східні Отці IV ст.”*¹⁰,

Допоміжна література для перекладу уривків із творів св. Атанасія:

*Вейсман А. „Грецько-російський словник”*¹¹,

*Лямпе Г. „Патристичний словник”*¹²,

*Монтанарі Франко „Словник грецької мови”*¹³,

словники та біблійні тексти біблійних комп'ютерних програм.

Основна книга для даного дослідження:

*Мак-Кіннон Джеймс „Музика в ранній християнській літературі”*¹⁴.

Ця книга є своєрідним каталогом, який містить близько 400 уривків-згадок про музику в ранній християнській літературі від Нового Завіту до 450 р.; вона уможливує легкий доступ до великої кількості давніх джерел на музичні теми. Літургичний спів є центральною темою збірки. Тут подаються приклади ранньохристиянського ставлення до поганської музичної культури та християнського розуміння музики. Книга Мак-Кіннона – це серйозне джерело для науковців історії музики. У такій важливій справі як літургичний псалмоспів сюди включено кожен знаний автору уривок, який робить вклад у предмет.

Розділ 1 Псалмоспів

1.1. Псалми¹⁵

Слово „псалом” грецького походження, воно означає піснеспів, який співається під супровід музичного інструменту. Збірка псалмів зветься Псалтирем – від „псалтеріону”, струнного інструменту типу гусел, під акомпанемент якого виконували ці піснеспіви. По-єврейськи збірка називається „сифер тегілім”, тобто „книга хвали”.

Теми псалмів релігійного змісту, вони являють собою живий виразник душі, яка виливається молитвою до Бога в контрастних почуттях та переживаннях.

Усього в канонічній збірці 150 псалмів. Їх уклали різні псалмоспівці: Давид, Асаф, Корах, Соломон і ін. Процес творення псалмів тривав від Давида аж до макавейської ери, тобто від X до II ст. перед Христом. Древні юдеї ділили псалми за змістом на хвалебні, покайні та молитовні¹⁶.

Псалми можна назвати сумою старозавітного богослов'я, поданого в поетичній та повчальній формі. Вони пройняті живим відчуттям Бога особистого, який живе на небі і в Сіоні народів об'являється.

Псалми промовляв і Спаситель під час свого земного життя. На Тайній вечері він співав з учнями пасхальний „галел” (пс. 113-118), і останні слова на хресті: „У руки твої віддаю дух мій”, узяті з псалма. Уже за найраніших часів християнської Церкви молитва псалмами посідала друге місце після „Господньої молитви” („Отче наш”). Захоплений їхньою красою, св. Василій Великий казав: „Чого тільки не знайдеш у них! Прояв могутності, досконалість справедливості, поважність поміркованості, повнота мудрості, шлях до покути, міра терплячості, одне слово – уся сукупність блага!”

Апостоли, їхні учні, християни давніх віків, як миряни, так і монахи-пустинники жили і дихали Псалтирем. „Скоріше не зійде сонце, ніж Псалтир затихне в келії монаха” – говорить давня приказка. Псалтир ніколи не переставав уживатися в християнському богослуженні¹⁷.

Ці перлини світової поезії не втрачають своєї популярності й досі. Їхній чар зворушує новітніх богословів та дослідників. Захоплений внутрішньою гармонією та поетичною симетрією 118 псалма, український богослов Петро Крип'якевич пише: „псалом сей визначається удивляючою силою слова, глибокою мудростію, багатством мислей і високим полетом духа при рівночасній легкості, простоті і ясности вираження”¹⁸.

1.2. Способи виконання псалмів

Під способом виконання псалмів у літургічних науках розуміється безпосередня манера їх здійснювання, тобто питання ЯК виконує християнська (чи, скажімо, юдейська) спільнота той чи інший псалом. Його співає, чи може читає? Хто саме виконує псалом: клир, соліст, народ? Яким чином вони його виконують: разом чи поперемінно? Якщо ж поперемінно, то в якій саме послідовності, за якими правилами? Відповіді на ці та інші питання науковці шукають безпосередньо в джерелах, тобто в письмових свідченнях Отців Церкви, істориків, письменників давнини, у дослідженні древніх типіконів та на основі аналізу сучасної виконавської практики псалмів.

Предмет дослідження лежить на межі принаймні двох наук: літургічного богослов'я та історії музики.

Літургіка ставить собі за мету на основі аналізу давніх чи новітніх джерел уявити структуру частин богослужень, реконструюючи їх до оригінальної форми на основі збережених залишків, а також дослідити виконавські традиції кожної конкретної структурної одиниці, тобто певного піснеспіву чи псалма, у богослуженні. Літургіка також простежує закономірності розвитку виконання псалмів, піснеспівів, тощо в хронологічному та географічному аспектах.

Як зазначає Роберт Тафт, розуміння структури може мати й ширше застосування. „Воно не лише забезпечує нас зразками похмурих текстів та реконструкціями понижених залишків до їх оригінальної форми; воно може також допомогти пізнати органічний ритм та богослов'я молитви спільноти, священничу роль і т. д.”¹⁹

Історики музики, досліджуючи поклики до музичних тем у давніх чи новітніх джерелах, намагаються збагнути закономірності розвитку музики. Серед багатьох суто музичних проблем, таких як розшифрування старовинних нотних позначень чи з'ясування древніх ладів, ця наука займається такими близькими до літургіки питаннями, як ранньо-християнське ставлення до поганської музичної культури, богослуження та музичні інструменти, музичні образи як метафори у промовах Отців Церкви і ін.

Літургічний спів є однією із центральних тем історії музики. На думку професора музики Джеймса Мак-Кіннона уривки про ранній літургічний спів для істориків музики є найцікавішою категорією з усіх послань до музики в письмових джерелах ранньо-християнської доби²⁰.

Сучасні літургісти виділяють різноманітні способи виконання псалмів. Загально їх можна звести до трьох²¹:

1) Псалом виконує соліст, якого переривають приспиви народу. Якщо солісту відповідає увесь народ разом – це *респонсорний псалмоспів (psaume responsorial)*. Якщо ж народ ділиться на два хори, які відповідають по чергово одному або двом солістам – це *антифонний псалмоспів (psaume antiphoné)*.

2) Коли вірші псалмів рецитують²² один соліст без переривання – це *медитаційний псалмоспів (psaume de méditation)*. Коли ж вірші псалмів рецитують без переривання ціла спільнота – це *спільний псалмоспів (psaume directané)*.

3) Якщо вірші псалмів рецитуються по чергово двома групами молільників – це *почерговий псалмоспів (chant alternatif)*.

У богослуженнях катедральних (парохіальних) псалми виконуються особливо за першим способом, тоді як інші форми псалмоспіву більше характерні для монаших богослужень²³.

А. Респонсорний псалмоспів

Респонсорний псалмоспів – це такий спосіб виконання псалмів, коли соліст співає вірші псалма, а люди відповідають на кожен вірш єдиним заданим віршем псалма, який будемо називати *відповідь* (*response*). Причому *відповідь* на початку заспівує соліст, щоб люди почули, яким віршем відповідати. Схема респонсорного псалмоспіву²⁴:

Соліст: *відповідь*

Люди: *відповідь*

Соліст: *вірш 1*

Люди: *відповідь*

і т. д.

У респонсорному співі народ формує лише один хор²⁵. *Відповідь* є завжди віршем із цього псалма²⁶, причому це вірш сильний, який містить у собі високу науку²⁷, це головний пункт псалма²⁸. Інколи *відповідь* могла бути дуже довгою, обіймаючи навіть два вірші із псалма²⁹, а інколи – це частина вірша. *Відповіддю* також може бути *Алилуя*³⁰. Респонсорний псалмоспів не закінчується славослов'ям³¹.

За своїм походженням респонсорний псалмоспів є древньою чисто біблійною формою³². У старозавітному храмовому богослуженні існував спосіб виконання псалмів, за яким соліст чи група „канонічних” співців співали вірші псалма, а народ підхоплював закінчення кожного вірша. При визначних нагодах у єрусалимському храмі співали особливі псалми, причому співали не лише левіти, але в співі брав участь увесь народ, який підхоплював закінчення віршів. З цією метою деякі псалми складені таким чином, що кожен вірш чи розділ закінчується тим самим приспівом. Наприклад: кожен вірш псалма 135 має закінчення „Яко во вік милость його”, а для деяких псалмів таким приспівом було „Алилуя”. У Біблії в декількох місцях згадується про спів псалмів з участю народу, у всіх цих випадках йдеться, мабуть, про псалми 134-135 (2 Хр. 5, 13; 7, 6; Ез. 3, 11)³³.

Поширенню респонсорного псалмоспіву сприяло нетверде знання народом тексту псалмів, і, мабуть, брак їх списків³⁴.

У римській Літургії псалом, який колись виконувався респонсорним способом, отримав назву *responsorium* (від “*responsum*” – „відповідь”). У візантійському обряді його називають *прокеїμενον* (від «*πρόκειμαι*» - „лежати перед”³⁵). На початку під терміном *responsorium* розумівся лише вірш-*відповідь*, пізніше цей термін поширився на псалом разом з *відповіддю*. Так само й у візантійському богослуженні термін *прокеїμενον* спочатку означав вірш, який *лежав перед* псалмом, тобто заспівувався солістом перед псалмом, а потім повторявся народом як *відповідь*. Пізніше під словом *прокеїμενον* почали розуміти псалом разом з приспівом-*відповіддю*. Назви *responsorium* та *прокеїμενον* не застосовуються до псалма із *відповіддю* „Алилуя”³⁶.

У давніх джерелах знаходимо й інші терміни на означення приспіву-*відповіді*: *ὑπόψαλμα* (від «*ὑποψάλλω*» – „співати у відповідь”), *πρόψαλμον* (від «*προψάλλω*» – „співати перед, заспівувати”), *ὑπακοή* („відповідь”)³⁷.

У візантійській традиції існувало два способи виконання *прокімена*: 1) повторення цілого вірша-прокімена (*відповіді*) після кожного вірша псалма; 2) повторення після кожного вірша псалма лише останньої частини вірша-*відповіді*, яка називається *ἀκροστίχιον*³⁸. У IV-V ст. ще співався цілий псалом з *відповіддю*. Пізніше псалом-прокімен скоротили до лише кількох віршів, наприклад: до чотирьох, що залишилося в

сучасному богослуженні під назвою „Великий прокімен”, а потім – до двох, що в сучасному богослуженні функціонує під назвою „Прокімен”³⁹.

Про респонсорний спів псалма згадують такі автори IV-V ст. як Йоан Златоуст, Атанасій Олександрійський, Созомен, св. Августин, Сільвія Аквітанська⁴⁰.

Б. Антифонний спів

Антифонний псалмоспів – це такий спосіб виконання псалмів, за яким соліст виконує вірші псалма, а люди, поділившись на два хори, відповідають поперемінно приспівом. Інколи солістів є двоє і вони виконують вірші псалма поперемінно, а кожен хор відповідає своєму власному солістові. Часто хори виконують різні приспіви. Якщо ж приспів задовгий, то після кожного вірша він повторюється не в цілості, але лише його остання частина, звана у грецькій термінології *ἀκροτελεύτιον* (*крайній кінець*). На початку і вкінці псалмоспіву солісти і хори сходяться разом, формуючи один хор⁴¹.

Псалом у антифонному виконанні закінчується славослов'ям, яке заодно і сигналізує про кінець псалма⁴². Після славослов'я *ἀκροτελεύτιον* співається востаннє. Потім, солісти співають цілий приспів і знову разом з людьми повторюють його ще раз. Це подвійне останнє повторення отримало назву *περισσὴ* (*позачерговий*)⁴³.

Ось схема однієї з форм антифонного псалмоспіву⁴⁴:

Солісти разом:	<i>приспів (3 рази)</i>
Солісти і люди:	<i>приспів (3 рази)</i>
Соліст 1:	<i>вірш 1</i>
Хор 1:	<i>ἀκροτελεύτιον</i>
Соліст 2:	<i>вірш 2</i>
Хор 2:	<i>ἀκροτελεύτιον</i>
	і т. д.
Соліст 1:	<i>славослов'я</i>
Хор 1:	<i>ἀκροτελεύτιον</i> або <i>приспів</i>
Солісти разом:	<i>приспів (περισσὴ)</i>
Солісти і люди:	<i>приспів (περισσὴ)</i>

У візантійському богослуженні первісне значення слова *ἀντίφωνον* було „приспів”, тобто фраза, яку поперемінно співає поділений на два хори народ, відповідаючи одному або двом солістам. Пізніше, як і у випадку з прокіменом, словом *ἀντίφωνον* почали називати цілий псалом разом із своїм приспівом чи приспівами⁴⁵. Співання приспіву на початку служить для подання тону⁴⁶.

Приспівом (*ἀντίφωνον*) антифонного псалма може бути просто „Алилуя”, фраза зі Святого Письма, або, найчастіше, церковна композиція (небіблійна)⁴⁷. Антифон-приспів міг бути перехідним моментом від псалмів до пісень та гимнів – творів християнських гимнографів⁴⁸, із нього розвинулися сьгоднішні стихири і тропари⁴⁹.

Основними prerogativami антифонного способу псалмоспіву є те, що люди відповідають незмінним, легко здійснюваним приспівом, а біблійний елемент співається чітко і зрозуміло одним солістом, не піддаючись хоровому заглушуванню⁵⁰. Псалом залишається головним, він не заглушується повторенням довгої строфи після кожного вірша. У моменти співу соліста хор має відпочинок. Виконання віршів псалма солістом надихає текст, а повторення приспіву на початку та вкінці глибше розкривають і коментують таїнство псалма⁵¹.

Антифонний псалмоспів виявляється дуже давнім⁵². Він розвинувся із раннього респонсорного способу виконання псалмів, це розробка, розвинення цієї чисто-біблійної форми⁵³. У ранньо-християнських джерелах ясного опису антифонного

способу виконання псалмів не знаходимо. Існує лише один приклад двохорового псалмоспіву – це опис у 207 Посланні св. Василя, проте і йому бракує вживання терміну „антифонний”. Цей термін з’являється як іменник у пізньому IV ст. в монаших середовищах, подібних до тих, які описували Егерія та Касіян. Проте в цих описах нічого не сказано про двохорове виконання⁵⁴. Антифонний спосіб псалмоспіву широко використовувався у Константинополі в храмі св. Софії, про це довідуємось із приписів „Типікону Великої Церкви” (X ст.)⁵⁵.

Майже у всіх традиціях антифонний псалмоспів деформувався. Сьогодні ми залишилися лише з уламками від первісної цілості. Однак розуміння первинної форми антифонного псалмоспіву допомагає реконструювати цілість із її залишків. Першим кроком у процесі деформації антифонного псалмоспіву було захоплення хором ролі соліста. Наступний крок деформації – це скорочення цілості твору.

У східних традиціях два хори ставали одним, а приспівом витісняється біблійний елемент або повністю, або більшу його частину. Це явище чітко бачимо на прикладі Трисвятого у візантійській літургії, яке тепер співають у наступний спосіб:

1. *Святий Боже, святий, кріпкий, святий, безсмертний, помилуй нас* (3 рази).
2. *Слава Отцю ... і нині і повсякчас ...*
3. *Святий, безсмертний, помилуй нас.*
4. *Святий Боже, святий, кріпкий, святий, безсмертний, помилуй нас.*

На початку (1) і вкінці (2-4) маємо рештки з моделі антифонного псалма, який включає *ἀκροτελεύτιον* (3); вірші псалма та їхні приспіви є повністю витіснені.

Натомість, у римському богослуженні приспів залишили лише на початку і вкінці псалма, отож, два хори по чергово виконували лише вірші псалма⁵⁶.

Деформування антифонного псалмоспіву призвело до затрати правильного розуміння первинної форми антифонного псалмоспіву. Це викликало плутанину поміж *антифонним* та, так званим, *почерговим* псалмоспівом⁵⁷ (детально про *почерговий* псалмоспів у наступному підрозділі).

М. Скабалланович (поч. XX ст.) вважав антифонний псалмоспів найскладнішим із усіх способів виконання псалмів і практично вивів два різні способи співу, які означаються цим терміном⁵⁸: 1) поперемінний спів віршів псалма поділений на два хори народом; 2) перед псалмом або після псалма, який виконувався поперемінно двома хорами, співали якийсь вірш із цього ж псалма або якийсь інший; на ньому два хори з’єднувалися і співали його разом. Скабалланович зазначає: який саме спів позначався цим терміном у IV-V ст., точно невідомо⁵⁹.

Р. Тафт зумів чітко окреслити поняття та визначити походження антифонного способу виконання псалмів, відділивши його від, так званого, *почергового* псалмоспіву⁶⁰. Тафт застерігає, що недостатнє розуміння первісних форм призводить до замішання поміж *почерговим* псалмоспівом, який є монастирським, та *антифонним*, який є народним⁶¹.

Сьогодні у богослуженні візантійського обряду термін „антифон” використовується також на означення окремих піснеспівів або частин богослужбового матеріалу: *антифони Псалтиря* (Псалтир ділиться на 20 катизм, кожна з яких у свою чергу ділиться на 3 антифони), *антифони ізобразительні, повсякденні, святкові, воскресні* (на Літургії Слова)⁶², *ступенні антифони*⁶³ (вибрані вірші 119-133 псалмів на сьогоднішній воскресній та великій утрени)⁶⁴.

В. Інші способи псалмоспіву

Псалом медитаційний (*psaume de méditation*) – це повільний спів чи рецитування псалма одним солістом, в той час як молільники роздумують над натхненними словами⁶⁵. Медитаційним будемо називати цей спосіб псалмоспіву і при відсутності інших молільників крім соліста.

Цей спосіб псалмоспіву властивий для монашого богослуження і зберігся в „последовному псалмоспіві псалтиря” (*psalmodia currente psalterio*) увечері й уночі. „Последовний псалмоспів Псалтиря” – це рецитовання псалмів один за одним за порядком їх розміщення у Псалтирі⁶⁶.

Коріння медитаційного виконання псалмів – у давньому Єгипті⁶⁷. За преп. Йоаном Касіаном (латинський автор к. IV – поч. V ст., який подорожував по монастирях Палестини та Єгипту), у єгипетських монахів псалом завжди співав один брат, а інші сидячи слухали. Цей спів виконувався *рівним проголошуванням* (*parili pronunciatione*), у одних монастирях – вірш за віршем безперервно, а в інших – з поділом на дві або на три статії з проміжними молитвами про себе⁶⁸. Цей спосіб псалмоспіву має своє продовження у нашому нинішньому читанні псалмів, яке властиво є речитативним співом⁶⁹.

Спільний псалмоспів (*κοινῶς ψάλλειν*) – це спів псалма всією спільнотою одночасно⁷⁰.

На основі згадок у творах свв. Василя Великого, Йоана Златоуста, Августина Скабалланович припускає, що спільний спосіб співу псалмів був первісним і що в IV ст. він став уступати місце іншим⁷¹. Коли св. Василій запроваджував новий спосіб псалмоспіву в Неокесарійській церкві, він наткнувся на опір з боку клиру, який посилався на древню практику спільного співу⁷².

У Літургії цей спосіб псалмоспіву в джерелах не виявили, зате на утрєні *шестипсалміє* згідно із давнім типіконом⁷³ спочатку співалося цілою спільнотою монахів⁷⁴.

Почерговий псалмоспів (*chant alternatif*) - це такий спосіб виконання псалмів, коли спільнота молільників, поділившись на два хори, поперемінно виконує вірші псалма⁷⁵.

Почерговий спосіб співу має давньо-грецьке походження, він був відомим у давній драмі й звідтіля перейшов до церковного вжитку. У релігійному вжитку вперше його знаходимо в творі Філона „Про споглядальне життя”, зокрема в описі молитви терапевтів. Перше свідчення про почерговий спів у християнському богослуженні знаходиться у листі Плінія, намісника Вітинії, до імператора Траяна, у якому розповідається, що християни в певні дні перед сходом сонця співали на честь Христа свої пісні поперемінно. Церковний історик Сократ розповідає про св. Ігнатія Богоносця, єпископа Антіохійського, який запровадив цей спосіб співу у своїй церкві⁷⁶.

Почерговий монаший псалмоспів зустрічається в деяких ранніх авторів, наприклад, у Василя Великого⁷⁷. Св. Василій Великий запроваджував саме почерговий спосіб псалмоспіву в Неокесарійській церкві. Клирикам, які чинили опір, посилаючись на древню практику спільного співу, св. Василій відповідає, що почерговий псалмоспів уже прийняли в Єгипті, Лівії, Палестині, Аравії, Фінікії, Сирії⁷⁸.

Цей спосіб псалмоспіву наявний у хоровій практиці на Заході. Імовірно, він практикувався і на Сході у спільнотах василіанських та в Студійському монастирі. Правда, цей стиль не виявився настільки важливим, щоб бути зазначеним у Типіконі, який унаслідував палестинську традицію⁷⁹.

Існує загальна тенденція плутати почерговий псалмоспів із антифонним. Р. Тафт наголошує, що цей спосіб не є антифонним псалмоспівом⁸⁰. Причиною плутанини поміж почерговим псалмоспівом, який є монастирським, і антифонним, який є народним, на думку Тафта, є недостатнє розуміння первісних форм⁸¹.

Розділ 2 Християнський Єгипет у IV ст.

2.1. Християнство в Римській імперії у IV ст.⁸²

З початком IV ст. в житті церкви відкривається нова доба. Імперія в особі рівноапостольного Кесаря отримує хрещення. Церква виходить зі свого вимушеного затвору і приймає під свої священні зводи античний світ. Але світ приносить сюди із собою свої тривоги, сумніви і спокуси, – приносить і велику тугу, і велику гординю. Цю тугу Церква повинна була наситити, а гординю упокорити.

У смуті й у боріннях перероджується і вцерковлюється античний світ. Духовне пробудження охоплює все суспільство: церковне і прицерковне, від верхів і до низів. Проте до релігійного шукання долучаються чужорідні пристрасті: і розрахунки правителів та політиків, і людська жадоба, і племінні розбрати...

Час великого і переможного торжества був для Церкви і часом великих спокус і скорбот. І нерідко сповідникам православ'я приходилося в цю епоху здійснювати свій шлях в узах та оковах, серед гонінь та підозр, і закінчувати його з мученицьким вінцем. Досить згадати житіє Великого Атанасія або Золотоустого...

Ще рано було говорити про остаточну перемогу. Світ усе ще залишався „зовнішнім” для Церкви. Відразу ж за церковною огорожею продовжувалося колишнє, язичеське життя. Ще були відкриті язичеські храми. Ще учили язичеські вчителі, - і полемізували з християнством. Уся культура залишалася ще язичеською, вона була насичена язичеськими пережитками і спогадами. Це відчувалося у всьому, починаючи від домашнього побуту.

Не дивно, що таким сильним у IV-V ст. був чернечий рух, тяга і втеча в пустиню. У ньому виявляється не тільки прагнення до уединення чи самотності. У світі стало важко жити по-християнськи.

Язичеська реставрація при Юліані не була випадковим епізодом; вона показувала, що старий світ ще не вмер. У IV і навіть у V ст. язичеська культура переживає новий підйом.

У IV ст. два світи зіштовхуються між собою: еллінізм і християнство. І от що характерно: Церква не відкидає і не заперечує античну культуру, проте еллінізм не приймає християнства. Так було і раніш, однак тепер опір стає ще більш завзятим.

Не так важлива зовнішня боротьба. Ще важчою і трагічнішою була внутрішня боротьба: кожному еллінові приходилося переживати і переборювати внутрішнє роздвоєння. Інші ж примирялися і заспокоювалися надто рано. У цьому відношенні дуже характерний образ Синезія Птолемаїдського, який і в сані єпископа залишився неоплатоніком, з вірою в сні і гадання.

У IV ст. починається важкий процес духовного переродження античного суспільства. Більшість живе ще у своєрідному культурному двовірстві. Дуже повільно переображується душевний устрій античної людини. Закінчується цей процес набагато пізніше, - і розв'язується народженням нової, візантійської культури.

IV ст. було перехідною епохою. У цьому його історична своєрідність. Це був скоріше фінал уже пережитої історії, ніж початок нового періоду.

Усе IV ст. проходить у збуджених богословських спорах. І насамперед – у боротьбі з аріанством... У богословських суперечках розвивається і міцніє віруюча свідомість, а апостольське передання віри розкривається й розпізнається як благодатна премудрість, як вище любомудріє (філософія), як розум істини й істина розуму.

Через уможливлення осягнення і засвоєння досвіду віри переображується і перетворюється сама стихія думки. Виробляється новий устрій понять.

Не випадково давні Отці з такою увагою і наполегливістю займалися термінологічними питаннями. Вони намагалися відшукати, викарбувати, і утвердити „богодостойні” слова, які б точно і твердо виражали й оберігали істину віри. Це не була турбота про словеса, про порожні слова. Слово – це одіяння думки. І словесна точність виражає виразність і твердість мисленого бачення та пізнання. Отцівське богослов'я стриміло до виразності уможливленого ісповідання, до закріплення живого

передання Церкви в гнучких формах богословського світогляду. Ця богословська робота була важкою і бурхливою. У свято-отцівському богослов'ї розкривається множинність типів і напрямків. Але усі вони збігаються у своїх підставах, у єдиному досвіді Церкви, - „ось таїнства Церкви, ось передання Отців”.

2.2. Церква в Єгипті у IV ст.⁸³

Проповідь Євангелія, ще за апостольських часів принесена в суміжну з Юдеєю країну, швидко поширилася в Єгипті і багатьох включила в лоно Церкви Христової. Християнське населення було велелюдним. У часи переслідувань Діоклетіана і Максиміана у цій країні постраждало чимало мужніх страждальців за віру. У III ст. корінні жителі Єгипту, копти, уже мали Св. Письмо на рідній мові.

Падіння язичества в Єгипті – це особливо разючий доказ божественної сили християнства. Релігія, для якої підтримкою служили численні священні пам'ятники, які пережили кілька сторіч; поширена по цілому язичеському світі висока думка про мудрість її жреців; релігія, яка ще в сиву давнину мала вплив і на вірування інших народів, а навіть у часи невір'я встигла привернути увагу освічених греків і римлян до своїх таїнств; релігія, яка розвинула у філософії напрямок, який стримів до примирення всіх вірувань проти християнства; релігія, яка своєю таємничістю сприяла певному одухотворенню язичества, – упала при всіх зусиллях жреців і філософів підтримати її та при всьому благоговінні різнонародних поклонників її установ, про яке і досі свідчать будинки і написи римського часу. Ніде і ні над ким Євангельська наука не явила стільки своєї сили, як над Єгиптом.

Торжеству Євангелія над віруваннями і життям поганського світу, а також піднесенню внутрішнього добробуту єгипетської Церкви особливо сприяли дві важливі установи, які виникли в Єгипті, і звідси поширювали свій благодійний вплив на всю Христову Церкву: в ділянці християнської науки – це олександрійська школа, і в ділянці християнського життя – це монашество.

Олександрійська школа особливо почала процвітати з кінця II ст. Вона розширювала коло своїх наук на вимоги обставин часу і пропонувала щось більше, ніж лише початкові настанови для новонавернених до християнства. Плодами цих занять була наукового рівня оборона християнства проти язичників, пильні дослідження і пояснення Святого Письма, ґрунтовні спростування єретичних навчань. До олександрійської школи сходилися допитливі люди з різних країн, і виходили звідси з освітою, яка робила їх гідними вищих церковних ступенів у своїй батьківщині. А наставників часто вибирали на престіл олександрійської Церкви. До видатних наставників Олександрійської школи належать св. Климент Олександрійський, Оріген, Дидим і ін.

Інша інституція, яка також виникла у єгипетській Церкві і звідси швидко поширилася по всьому Сході і Заході, – це монашество. Воно мало великий вплив на духовне життя Церкви. Керуючись духом ревності до благочестя, чернецтво IV ст. дало більш строгий і визначений вид древньому подвижництву. Воно допомагало пастирям у перетворенні з поганського способу життя великої кількості новонавернених. Той же дух благочестя, який відсторонював перших християн від задоволень язичеського суспільства та змушував їх жертвувати всіма зручностями життя, а навіть і самим життям, заради дотримання християнського закону, виводив багатьох у пустиню на різноманітні труднощі, щоб у свободі духа безперешкодно служити єдиному Богові та засвідчувати йому свою вірність. Відвідини пустинножителів, виховання в них дітей, обрання подвижників на вищі церковні ступені, повсякчасний приклад іночеського життя, яке втілювало собою вказівку Спасителя на досконаліший спосіб життя (Мт. 19,19-21), – усе це благотворно впливало на християнське суспільство.

Олександрійський єпископ за древнім звичаєм управляв як патріарх усіма церквами в Єгипті, Лівії і Пентаполі. У його окрузі було біля ста епархій. Така зосередженість влади надавала більшій міцності церковному союзові.

У самій Олександрії у IV ст. було 16 церков. На той час цих церков було вже замало для зростаючої олександрійської пастви. Імператор Костантин поручив архієпископові олександрійському роздавання хліба для бідних. Для піклування бідними при церквах улаштували спеціальні житла, де бідні перебували під наглядом і піклуванням призначених для цього клириків. Тут були і приймальні для прибульців, і богодільні для калік. Усі ці благодійні установи були під управлінням єпископа; вони більше пов'язували пастиря з його паствою.

2.3. Християнська писемність у Єгипті в IV ст.

Центральною подією в житті Церкви IV ст. було рішення імператора Константина в 313 році толерувати нову релігію, в результаті чого до кінця цього століття християнство розвинулося з переслідуваної меншості в пануючу більшість Римської держави. На християнській літературі це відобразилося кількісним зростом видатних авторів⁸⁴. Період з 313 до приблизно 350 року є найбільшим в історії християнської літератури⁸⁵. Церковна література в IV і в I пол. V ст. дійшла до такого розквіту, що цю добу назвали Золотим віком патристичної літератури⁸⁶.

Полемічна енергія, яка раніше посвячувалася на боротьбу з поганством, тепер була спрямована проти ересей. Більшість ересей цієї епохи стосувалися визначення природи Христа, тобто визначення відносин між людською та Божою природою в його особі, а також відношення особи Сина до інших осіб Пресвятої Тройці. Найбільш завзятою з цих ересей було аріанство, яке заперечувало Божество Христа. Його батьком був олександрійський священник Арій (250-336), а його основним супротивником був олександрійський єпископ Атанасій.

Християнську писемність Єгипту IV-V ст. ділять на дві групи: 1) патристичні автори Олександрії (св. Атанасій Великий, св. Кирило Олександрійський, Дидим сліпий, Серапіон з Тмуїсу, Синесій з Кириної) та 2) монахи-пустинники Єгипту (св. Антоній Великий, св. Пахомій Великий, св. Макарій Єгипетський, св. Макарій Олександрійський, Свагрій Понтієць і ін.). Однак хронологічна та географічна близькість, особисті взаємовідносини представників обох груп дозволяють розглядати їх цілісно та взаємопов'язано. Ще одна група авторів, не менш важлива для вивчення християнського Єгипту, - це письменники-неєгиптяни, які писали про Єгипет (св. Йоан Касіян, св. Єронім, Палладій Єленопольський і ін.).

Християнська література Єгипту IV ст. є переважно антиаріанською. У тринітарному й христологічному питанні олександрійці підкреслювали суцню єдність Сина з Отцем і особову єдність Сина⁸⁷.

Олександрійська література цього періоду продовжує високо-умоглядну тенденцію попереднього століття і не є особливо багатою на посилення до літургічного співу. Більш цікавою для нашого предмету є література монашого руху⁸⁸.

З III-IV ст. тисячі чоловіків та жінок піднялися шукати чистіших форм християнства на самоті в пустині. Єгипет – це колыска монашого життя. Монаше життя процвітало там початково в формі пустинножителства (анакоретизму). Значною фігурою цього періоду був св. Антоній, життя якого описав св. Атанасій. Швидко, однак, пустинники стали організовуватися у врегульовані спільноти, і таким чином розвивався спільножительний спосіб монашого життя. Тут Пахомій був великим основоположником. Аскетична література єгипетських монахів мала за ціль навчати та розбуджувати християнську досконалість⁸⁹.

2.4. Ставлення єгипетських монахів IV ст. до літургічного співу

Ставлення ранніх монахів до літургічного співу є до певної міри в диспуті⁹⁰.

М. Скабалланович у розділі „Ставлення єгипетського монашества до церковної пісні”⁹¹ наводить декілька уривків, які мали би відповісти на це запитання.

За „Патериком” однієї з редакцій та за розповіддю Нікона Черногорця, нітрійський анахорет авва Памва (помер після 386 р.) одного разу послав свого учня в Олександрію, який, не маючи там пристановища, заночував у притворі храму св. Марка і, слухаючи церковні служби, зацікавився тропарями. Коли ж він повернувся, старець зауважив у ньому збентеження і запитав про причину. Учень сказав: „Недбало, отче, проводимо ми своє життя в пустині, не знаючи ні канонів⁹², ні тропарів”. Старець відповів: „Горе нам, чадо, бо близькими є дні, коли іноки залишать тверду їжу, виречену Духом Святим (Писання, Псалми) і візьмуться за пісні і гласи (ᾠσματα καὶ ἕχους). Яке може бути умиління і сльози від тропарів? Яке умиління буде іноку, коли він стоячи в церкві чи в келії підніме свій голос, як віл? Якщо ми стоїмо перед Богом, то повинні стояти у великому умилінні, а не в глумі. Не для того іноки відійшли зі світу, щоб глумитися перед Богом, співати (μελοδοῦσι) пісні, виводити (ρυθμιζουσι) гласи, трясти руками і топтати ногами; але ми повинні з великим страхом і трепетом, зі сльозами і зітханнями, з благоговінням і умилінням, лагідним і смиренным голосом приносити Богові молитви. Але кажу тобі, чадо, що прийдуть дні, коли християни розтлять книги св. євангелій і св. апостолів, складаючи тропарі та еллінські слова”.

Аналогічний відгук вкладається в уста іншому, трохи пізнішому, єгипетському анахорету. Коли перси спустошили Каппадокію (кін. IV- поч. V ст.), тамтешній інок Павло пішов у Константинополь, потім в Олександрію, і нарешті поселився в Нітрійській пустині в одного анахорета. Але невдовзі він прийшов до ігумена монастиря і попросив у нього окремої келії, оскільки не може жити із старцем, який не дотримує жодної служби (ἀκολουθίαν) і ніякого чину, ані монастирського, ані світського. Згадавши про відступлення старця від каппадокійських звичаїв щодо празників і постів, інок додає: „Але найгіршим є те, що він не дозволяє співати канонів і тропарів, які складають звичайний псалмоспів у всіх”. Ігумен, переконуючи інока повернутися до старця, зауважує: „Що стосується співу тропарів і канонів та вживання музичних мелодій (καὶ ἕχους μελίζειν), то це пристойно для світських священників і людей, щоб притягати народ до храмів. А для монахів, які живуть вдалині від світського гамору, подібні речі некорисні, але часто бувають шкідливими. Бо як рибалка ловить рибу вудкою на черв'яка, так диявол приманкою тропарів і співу втягує до рову марнославства, людських видумок, жаги насолод, і врешті в розпусту. Направду, подалі від монаха, який хоче спастися, нехай буде всякий мелодичний спів”.

Яким би негативним не було в цих оповідях ставлення монашества до світського богослуження, однак у них міститься і виразна вказівка на те, що таке ставлення мало місце тільки в єгипетських монастирях, які були під безпосереднім впливом анахоретів. Також прояснюється усвідомлення, що такий стан справ не може існувати довговічно. І справді, як тільки монашество переступило границі Єгипту, це ставлення суттєво змінилося. Монастирське богослуження за своїм виглядом наблизилось до світського. Таке примирення, мабуть, вперше відбулося в Палестині⁹³.

Як бачимо, М. Скабалланович на основі цих уривків робить висновок про негативне, чи радше упереджене ставлення єгипетського монашества до церковного співу, хоч має певні сумніви стосовно значення слова „канон”, яке „виступає не зовсім у своєму пізнішому значенні, але в близькому до нього, якщо тільки воно не є анахронізмом автора”.

Йоган Квастен (1930 р.) також цитує уривки, які виражають антагонізм раннього монашества до музичної розробки псалмоспіву⁹⁴, а Діккерс (1960) заявляє, що ранні

монахи були супротивними як до псалмоспіву, так і до богослужбних чинів (liturgy) в загальному⁹⁵.

Однак Вайє (1968) переконливо доводить, що ранні монахи зі своїм неформальним підходом до богослуження такі думки не висловлювали⁹⁶.

Із зібраних Мак-Кінноном⁹⁷ уривків і представлених у V главі („Олександрія та монахи-пустинники у IV ст.”) його книги *Music in Early Christian Literature* впливають три суттєві тези⁹⁸:

1) Від найраніших Отців-пустинників немає виразів антагонізму до псалмоспіву. Уривки, які цитує Квастен, походять з пізнішого періоду, адже в них вживаються такі терміни як *канон*, *тропар*, *октоїх*. Проте це питання Мак-Кіннон пропонує розглядати в контексті “Die Musikanschauung des Abtes Pambo” Весели⁹⁹ (1952).

2) Псалмоспів був поширеною практикою у ранньому монашестві, але, як досі можна здогадуватися, він виступав не як розроблена музична річ на зразок, скажімо, псалмоспіву, який зворушує Августина в Мілані, але радше це був протяжний спів як вправа, яку використовували, як засіб висловлювання вивченого напам’ять Псалтиря.

3) Яким би не був музичний характер псалмоспіву на його ранньому етапі, все-таки співання великих частин Псалтиря, так званий *cursus psalmoreum* (чин псалмів), було нововведенням раннього монашества і мало величезне значення для остаточного розвитку співаного богослуження.

Розділ 3 Св. Атанасій Великий про псалмоспів

3.1. Св. Атанасій Великий (296-373)¹⁰⁰

Св. Атанасій Великий народився в Олександрії. Освіту здобув, мабуть, у славнозвісній Олександрійській катехитичній школі. Супроводжував Олександра, єпископа Олександрії, на Соборі в Нікеї (325) як його секретар. У 328 р. стає єпископом Олександрійським. Св. Атанасій був найвпливовішим та найбільш послідовним противником аріянізму в усьому християнському світі. За свої погляди багаторазово був на засланнях, до чого спричинялася аріяньська фракція через вплив на симпатизуючих їй імператорів. Більшість останньої декади свого життя провів в Олександрії, спостерігаючи поступове посилення статусу православної позиції.

У своїх звертаннях до музичної теми св. Атанасій виступає типовим олександрійцем з вираженою схильністю до вживання музичної образності. Зустрічаються також зауваження, які кидають світло на його відношення до літургічної музики, однак їх значно менше, ніж у багатьох його сучасників.

Згадки про псалмоспів, які торкаються теми способів виконання псалмів, знаходяться в трьох творах св. Атанасія: в „Посланні до Маркеліна про пояснення псалмів”, в „Апології втечі” та в „Житті св. Антонія”.

Отож, нижче представлено фрагменти про псалмоспів із цих творів.

3.2. Послання до Маркеліна про пояснення псалмів

Повсюдно вважається, що ця праця належить до жанру введення до Псалтиря¹⁰¹. У давні часи відомими були багато екзегетичних творів св. Атанасія. До наших днів збереглися лише уривки з тлумачення на псалми, на євангелія Матея і Луки. Коментар св. Атанасія має олександрійський характер з перевагою моральних мотивів. У листі до Маркеліна „Про пояснення псалмів” св. Атанасій виявляє загальний погляд на Старозавітне Писання. Книги Старого Завіту були написані єдиним Духом і в них написано про Спасителя. Псалми мають особливу благодать, у них поєднуються закон і пророки. І разом з тим вони написані про кожного з нас – для прикладу та повчання¹⁰².

Цього листа св. Атанасій пише до Маркелина – людини, яка займалася наукою вивчення Св. Письма, зокрема псалмів, прагнучи зрозуміти зміст кожного псалма.

У „Посланні до Маркелина” зазначається, що Псалтир містить у собі достоїнства всіх інших книг Старого Завіту, передчуває Новий Завіт і є скарбницею благочестя. Ця праця відрізняється від подібних праць свв. Василія, Золотоустого та Амвросія. У них знаходимо бачення (яке, зрештою, зустрічається і в св. Атанасія), що Псалтир є ефективнішим від інших книг Св. Письма тому, що він додає солодку мелодію до доктрини. Натомість св. Атанасій пояснює музичний аспект псалмів згідно з принципами алегоричної екзегези. Це відповідає скоріше суворій позиції до псалмоспіву, яку йому приписує св. Августин (Сповідь, 10, 33)¹⁰³.

Дата „Послання до Маркелина” точному встановленню не підлягає¹⁰⁴.

А. Послання до Маркелина про пояснення псалмів, 27

(Epistula ad Marcellinum de interpretatione psalmodum 27; PG XXVII, 37-40)¹⁰⁵

„Також мусимо не оминати запитання: чому мелодією і піснею співаються такі слова (μετὰ μέλους καὶ ᾠδῆς ψάλλονται οἱ τοιοῦτοι λόγοι). Адже деякі з простих людей серед нас, хоч і вірять, що ці словеса богонатхнені, однак думають, що псалми співаються (μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμοὺς) із-за милозвучності та задля усолоди слуху. А це не так, бо не до солодкості чи принадності стриміло Писання. Але заради користі душевної сформувався псалмоспів, як загалом, так особливо з наступних двох причин. По-перше, годилось, щоб божественне Писання оспівувало Бога не лише сталим, але й протяжним голосом (μὴ μόνον τῇ συνεχείᾳ, ἀλλὰ καὶ τῇ κατὰ πλάτος φωνῇ τὸν Θεὸν ὑμνεῖν). Отож, сталим голосом проказуються (κατὰ συνέχειαν μὲν οὖν εἴρηται) Закон і Пророки, всі історичні книги та Новий Завіт. А протяжним голосом (κατὰ πλάτος δὲ λέγεται) – словеса псалмів (ψαλμῶν), піснеспівів (ᾠδῶν) та пісень (σμάτων). Бо таким чином дотримується заповідь, щоб люди любили Бога усією силою та міццю”.

Богословський коментар:

Описуючи достоїнства інших книг Старого Завіту, які містить у собі Псалтир, св. Атанасій звертає увагу на особливе виконання псалмів у порівнянні з іншими книгами Св. Письма. Він пояснює, що псалми співаються „протяжним голосом” „мелодією і піснею”, тоді як інші книги Св. Письма проказуються „сталим голосом”.

Св. Атанасій конкретно і недвозначно вказує на практичний спосіб, у який виконуються в його епоху і в його краю біблійні молитви та читання.

Вагомими для богословії є відповіді святого на запитання, чому слова псалмів співаються „мелодією і піснею”. Перша глибока думка: псалмоспів сформувався „не задля усолоди слуху, але заради користі душевної”. Друге цікаве судження: псалмоспів виник особливо з наступних двох причин:

1) Для того, щоб дотримувалась заповідь любові Бога усією силою та міццю, розмова з Богом (молитва і читання Св. Письма) відбувається у два способи: сталим голосом (яким проказуємо Закон і Пророки, всі історичні книги та Новий Завіт) та протяжним голосом (яким промовляємо словеса псалмів, піснеспівів та пісень);

2) Друга причина виникнення псалмоспіву (вона не стосується конкретно нашої теми і тому не включена у вищенаведений уривок) є дуже важлива для богословської антропології. Адже тут св. Атанасій пише про три складові людської душі: думаючу (τὸ λογίζεσθαι), похитливу (τὸ ἐπιθυμεῖν) і гнівливу (τὸ θυμοειδὲς). Їх він називає „рухи” (κινήματα), з рухів яких (ἐκ τῆς τούτων κινήσεως) відбувається (γίνεται) діяльність (ἐνέργεια) членів тіла (τῶν μελῶν τοῦ σώματος). Отож, розум бажає (ὁ λόγος βούλεται), щоб людина не була „ні в протиріччі з самим собою, ані поділеною в собі, як

от: розумом мислити найкраще, а гнівом поступати погано”, але щоб рухи душі в людині були неначе та гармонія, що довершується „через настроєння сопілок до співзвуччя”.

Літургічний коментар:

Особливу цінність цей уступ становить для літургічного богослов'я. Адже тут св. Атанасій подає конкретні вказівки стосовно практичного виконання псалмів та інших читань Св. Письма. Звідси ми довідуємося, що в епоху св. Атанасія (IV ст.) в Олександрії псалми, піснеспіви та пісні проказувалися протяжним голосом, на відміну від Закону, Пророків, всіх історичних книг та Нового Завіту, які проказувалися сталим голосом.

Значення дієслова *λέγεται* (*проказується*), яке також тут вживається на означення способу виконання псалмів, піснеспівів та пісень, ніби заводить нас в оману, бо несе в собі зміст пов'язаний більше з промовлянням, ніж зі співанням. Очевидно, однак, що пісні та піснеспіви співаються, це випливає з назви. Тому дієслово *λέγεται*, мабуть, не слід сприймати у строгому значенні „говорити” на противагу до „співати”.

На співане виконання псалмів тут вказують наступні словосполучення та фрази:

- 1) „мелодією і піснею співаються” (*ψάλλονται*);
- 2) „псалми співаються” (*μελωδεῖσθαι*);
- 3) „із-за милозвучності та задля усолоди слуху” – якщо згадується про милозвучність та усолоду слуху, то радше йдеться про спів, ніж про читання;
- 4) „Божественне Писання оспівувало Бога” (*ὁμνεῖν*);
- 5) „протяжним голосом” – мабуть, йдеться про протягування тривалості складів, що й перетворює читання на спів;
- б) „словеса псалмів, піснеспівів та пісень” – якщо псалми ставляться в один ряд із піснеспівами та піснями, співане виконання яких впливає уже з самої назви, то й псалми, очевидно, співаються.

Із даного фрагменту важко зробити висновок, про який саме вид псалмоспіву йдеться, адже тут немає жодного натяку на те, хто співає і в який спосіб. Також важко сказати, чи описане виконання псалмів і інших молитов та читань стосується парохіального чи монашого богослуження, чи їх обох. Контекст підказує, що скоріше тут йдеться про парохіальне богослуження, бо згадуються „пісні та піснеспіви”, які не були частиною монашого богослуження.

Незаперечним є факт, що псалми, згідно цього уступу св. Атанасія, виконуються по-іншому, ніж решта книг Святого Письма; тобто псалми (як і піснеспіви та пісні) співаються на відміну від інших книг Святого Письма, які виконуються читано.

Музичний коментар:

Для істориків музики у цьому фрагменті є значущими наступні пункти:

- 1) вказівка на різницю у способі виконання псалмів, пісень та піснеспівів від інших книг Св. Письма;
- 2) співане виконання псалмів (як це було доведено вище у літургічному коментарі);
- 3) Терміни „протяжним голосом” і „сталим голосом” дуже цікаві для історії музики. Як навчають деякі вокалісти, спів – це ніщо інше, як продовжений голос, який св. Атанасій окреслює словом *πλάτος*, що дослівно означає „ширина”;
- 4) Не менш цінною для історії музики є вказівка про красу цього співу. Адже виразно сказано про „милосвучність” та „усолоду слуху”. Більше того, пісенне виконання псалмів було настільки красивим, що св. Атанасій змушений підкреслювати, що псалми співаються не „із-за милозвучності” і не „задля усолоди слуху”, як „дехто з простих людей” собі думав, але „заради користі душевної”.

Як уже було сказано вище, важко встановити, чи вищеописане виконання псалмів, піснеспівів та читань стосується парохіального, чи монашого богослуження. Контекст більше вказує на парохіальне виконання. Однак, якщо б цей псалмоспів хоч у якійсь мірі міг би стосуватися монашого типу богослуження, то слід наголосити на здогадку в Мак-Кіннона¹⁰⁶, що псалмоспів у ранньому монашестві „виступав не як розроблена музична річ на зразок, скажімо, псалмоспіву, який зворушує Августина в Мілані, але радше це був протяжний спів як вправа, яку використовували, як засіб висловлювання вивченого напам'ять Псалтиря”.

Б. Послання до Маркеліна про пояснення псалмів, 28

(Epistula ad Marcellinum de interpretatione psalmodum 28; PG XXVII, 40)

У наступній главі „Послання до Маркеліна” св. Атанасій продовжує представляти музичний аспект псалмоспіву як знак внутрішньої духовної гармонії людини¹⁰⁷.

„Образом та взірцем такого незбентеженого і спокійного стану помислів є суголосне читання псалмів (τῶν Ψαλμῶν ἐμμελῆς ἀνάγνωσις). Як думки душі відкриваємо та означаємо через слова, які вимовляємо, так і Господь, бажаючи, щоб мелодія слів (τῶν λόγων μελωδίαν) була знаком духовної гармонії в душі, оснував (τετόπωκεν), що суголосно піснеспіви співаються (ἐμμελῶς τὰς ᾠδὰς ψάλλεσθαι) та піснею псалми читаються (τοὺς ψαλμοὺς μετ' ᾠδῆς ἀναγινώσκεσθαι). І це – потреба душі, щоб у добрі вона перебувала, як написано: „Радіє хтось? Хай псалми співає (ψαλλέτω)” (Як. 5, 13)”.

Богословський коментар:

28-а глава „Послання до Маркеліна” продовжує розпочаті в попередній главі роздуми про високу вартість псалмоспіву. Св. Атанасій занурюється в глибини богословської антропології для того, щоб навести цікаву паралель псалмоспіву із внутрішньою духовною гармонією людини. У контексті заторкненого в попередній главі питання про три складові душі (думаючу, похитливу і гнівливу) автор застерігає: щоб не виникло збентеження із-за непогодженості поміж різними рухами душі, маюча Христовий ум душа повинна користуватися цим вождем: опановувати пристрасті, панувати над тілесними членами, приводячи їх до послуху розумові. Щоб людина, ставши псалтирем і слухаючи духа, всеціло в усіх членах і рухах була послужна і служила Божій волі. А зразком такої гармонії та спокою помислів є „суголосне читання псалмів”.

Друге звернення до богословської антропології: „думки душі відкриваємо та означаємо через слова, які вимовляємо”. Його св. Атанасій вживає також з метою навести асоціації до псалмоспіву: суголосно піснеспіви співаються та піснею псалми читаються для того, щоб мелодія слів була знаком духовної гармонії людини.

Більше того, св. Атанасій, покликаючись на Св. Письмо, доводить, що молитва псалмами – це потреба душі.

Також і в цьому уступі маємо вислови на тему практичного виконання псалмів та піснеспівів, а саме: „суголосне читання псалмів”, „піснею псалми читаються”, „суголосно піснеспіви співаються”.

Літургічний коментар:

Цей уривок розглядаємо в контексті попереднього. Подані в ньому вказівки стосовно практичного виконання псалмів та піснеспівів є дуже цінними для літургічного осмислення древнього християнського богослуження. Ми довідуємось про

суголосне співання піснеспівів, про суголосне читання псалмів піснею, про мелодію слів і т. п.

Водночас натрапляємо тут на одну трудність: при описі способу виконання псалмів стоять дієслово *ἀναγινώσκω* та іменник, що походить від нього, *ἀνάγνωσις*, звичайні значення яких *читати, читання*. Ці слова могли би поставити під сумнів співане виконання псалмів і вигамагали б перекласти слово *ἐμμελής* як „старанний”, а *μετ' ᾠδῆς* – „разом з піснею”. Однак, ширший контекст вказує саме на спів, адже йдеться про *суголосне* читання псалмів і підкреслюється, що *піснею* псалми читаються. Тому дієслово *ἀναγινώσκω* не слід розуміти тут у строгому значенні „читаю” на противагу до „співаю”, але в значенні „рецитую, читаю на розспів”.

Як і в першому уривку тут не знаходимо жодної вказівки на якийсь конкретний вид псалмоспіву. Також важко визначити, чи мова тут іде про парохіальне чи про монаше богослуження. Скоріше – про парохіальне, бо знову зустрічаємо згадку про співання піснеспівів, які були притаманні більше парохіальному, ніж монашому чинові.

Музичний коментар:

Для історії музики та співу незаперечною вартістю становлять висловлювання св. Атанасія, що „суголосно піснеспіви співаються” та „піснею псалми читаються”.

Не меншу цінність становлять музичні метафори в дусі олександрійського алегоричного богослов'я: суголосне читання псалмів як образ незбентеженого стану помислів, мелодія слів як знак духовної гармонії в душі.

Про високу вартість піснеспіву та псалмоспіву свідчить посилення до найвищого авторитету: суголосне співання піснеспівів та читання псалмів піснею приписується Божому зарядженню: „Господь оснував, що суголосно піснеспіви співаються та піснею псалми читаються”. Псалмоспів – це потреба душі.

В. Послання до Маркеліна про пояснення псалмів, 29

(*Epistula ad Marcellinum de interpretatione psalmorum 29; PG XXVII, 40-41*)

Головний мотив наступної глави Послання до Маркеліна: ті які співають божественні піснеспіви радше заради приємного звуку, ніж як прояв внутрішньої гармонії – гідні засудження; ті ж які співають лучачи мелодію слів із благонастроєністю душі та з духовною гармонією приносять велику користь не лише собі, але й тим, які хочуть їх слухати.

„Тому ті, які читають божественні піснеспіви (*ἀναγινώσκοντες τὰς θείας ᾠδὰς*) не цим способом, нерозумно співають (*ψάλλουσιν*), але ж самі себе забавляють і є засуджені, бо „Хвала з грішних уст не може личити” (Сир. 15, 9). Ті ж, які співають (*ψάλλοντες*) за вищесказаним способом, – так що мелодія слів лучиться з благонастроєністю душі та з її гармонією щодо духа, – отакі співають (*ψάλλουσι*) мовою, співаючи (*ψάλλοντες*) й умом, вони приносять велику користь не лише собі, але й тим, які хочуть їх слухати. Блаженний Давид, таким чином співаючи (*καταψάλλον*) перед Саулом, сам догоджав Богові, а від Саула проганяв збентеження й припадок навіженства та душу його заспокоював. Таким чином співаючи (*ψάλλοντες*), священники закликали людські душі до спокою та однодумності з небесними хорами. Отже, проказування псалмів з мелодією (*μετὰ μέλους λέγεσθαι τοὺς ψαλμοὺς*) не є гонитвою за милозвучністю (*εὐφωνίας*), але є доказом гармонії помислів в душі. А суголосне читання (*ἢ ἐμμελής δὲ ἀνάγνωσις*) – це символ впорядкованого та незбуреного стану думки”.

Богословський коментар:

Перед нами прекрасний духовний пасаж свято-отцівської моральної настанови про молитву, чудовий скарб як для богословії духовості та молитви так і для християнської аскетички. Перед нами свідчення, молитовний досвід Отця Церкви, його досвід богоспівкування.

Св. Атанасій говорить про молитовне чужання, тобто про стояння ума перед Богом на молитві. Увага під час молитви впливає власне із благонастроєності душі до молитви та з гармонійності відношення душі до духа. Як бачимо, питання справжньої молитви св. Атанасій розглядає вникаючи в глибини богословської антропології. Він наголошує, що правдива молитва – це та, яка охоплює людину цілісно: спів мовою, устами, язиком (*γλῶσσα* у старогрецькій може означати і *язик* як тілесний член, і *мову*) – це тілесний рівень молитви; натомість душевна і духовна сфери людини моляться благонастроєністю та перебуванням у гармонії поміж собою. Ті ж, які гоняться за милозвучністю, тобто моляться лише на емоційному рівні, занедбуючи інші сфери, тобто не залучаючи ані душу благонастроєністю, ані не перебуваючи в гармонії з духом, – не моляться умом, а тому їхня молитва гідна осудження. Цілісна ж молитва, тобто гармонійне поєднання всіх рівнів молитви, що й виражається гармонією помислів в душі, є угодна Богові, як молитва Давида, і приносить користь не лише молільнику, але й тим, які його слухають.

Свої настанови св. Атанасій постійно підтверджує цитатами із Св. Письма. Похвалюючи справжніх молільників, він звертається до роздумів св. Павла про молитву та спів духом і розумом (умом) у 1 Кор. 14, 15. Взірцями істинної молитви тут постають блаженний Давид псаломспівець, який співаючи догоджав Богові та проганяв збентеження й припадок навіженства від Саула, та священники, які закликали людські душі до спокою та однодумності з небесними хорами.

Літургичний коментар:

У вищенаведених фрагментах, які тісно пов'язані між собою за змістом, зустрічаємо різні дієслова на означення способу виконання псалмів: *ψάλλω*, *μελωδέω*, *ὑμνέω*, *λέγω*, *ἀναγινώσκω*. Вони вживаються як синоніми. Окрім того, дієслова, які за своїм змістом не вказують на пісенне виконання псалмів (*λέγω*, *ἀναγινώσκω*), вживаються у фразах, які наводять на псалмоспів: „протяжним голосом проказуються” (*κατὰ πλάτος δὲ λέγεται*), „суголосне читання” (*ἑμμελής ἀνάγνωσις*), „піснею псалми читаються” (*τοὺς ψαλμοὺς μετ' ᾠδῆς ἀναγινώσκεσθαι*), „проказування псалмів з мелодією” (*μετὰ μέλους λέγεσθαι τοὺς ψαλμοὺς*), „суголосне читання” (*ἢ ἑμμελής δὲ ἀνάγνωσις*). Цікаво, що і при іменнику *ᾠδή* (пісня, ода) синонімічно чергуються дієслова *ψάλλω* та *ἀναγινώσκω*: „суголосно піснеспіви співаються” (*ἑμμελῶς τὰς ᾠδὰς ψάλλεσθαι*) та „ті, які читають божественні піснеспіви” (*ἀναγινώσκοντες τὰς θείας ᾠδὰς*).

Загальний контекст також вказує на пісенне виконання псалмів: 1) деякі з простих людей думають, що псалми співаються із-за милозвучності та задля усолоди слуху; 2) св. Атанасій, бажаючи це спростувати, піднімає питання, чому мелодією і піснею співаються такі слова; 3) він наводить ряд аргументів та повчань на тему правильного розуміння псалмоспіву; 4) далі він засуджує тих, які практикують неправильний спосіб молитви псалмами та схвалює істинних молільників; 5) висновок св. Атанасія: „проказування псалмів з мелодією не є гонитвою за милозвучністю, але є доказом гармонії помислів в душі, а суголосне читання – це символ впорядкованого та незбуреного стану думки”.

Розмірковуючи над значенням цих фрагментів із „Послання до Маркеліна” для розуміння раннього християнського богослуження, слід зробити висновок про пісенне виконання псалмів у, ймовірно, катедральному (парохіальному) типі богослуження Олександрії IV ст. Жодного натяку на те, хто співає і в який спосіб, не знаходимо, тому визначити, який конкретно вид псалмоспіву тут мається на увазі, неможливо.

Музичний коментар:

Наголос на пісенному виконанні псалмів особливо вартісний для дослідників історії музики.

Безсумнівно, що псалмоспів за св. Атанасія в його церкві був дуже красивим і милозвучним; це випливає з контексту. Адже святий олександрійський просто бореться із спокусою пустої „гонитви за милозвучністю” та засуджує „самозабавляння мелодією слівес”. Проте св. Атанасій бореться не з музикою чи з пісенним виконанням псалмоспіву як такими, але з емоційним захопленням, на якому сконцентровано молильник, замість того, щоб підносити свій ум до Бога. Правда молитва – коли „мелодія слівес лучиться з благонастроєністю душі та з її гармонією щодо духа”.

Краса музичних метафор, які вживає св. Атанасій, чарує, мабуть, не лише музикантів, а й поетів та співців слова: проказування псалмів з мелодією – це доказ гармонії помислів в душі, а суголосне читання псалмів – це символ впорядкованого та незбуреного стану думки.

3.3. Апологія втечі

Св. Атанасію не раз доводилося захищатися від наклепів. З метою виправдання себе він уклав три апології: Апологію проти аріянів, у якій зібрані всі документи в його справі в період перших двох вигнань (350), Апологію до царя Констанція (356) і Апологію про свою втечу при нападі Сиріана (357 або 358)¹⁰⁸.

В „Апології втечі” св. Атанасій безоглядно й поіменно демаскує своїх очорнителів, викриває негідну поведінку аріянів та заявляє, що втік не з боязні, але з обов’язку, щоб могли сказати слово правди¹⁰⁹.

Уночі 8 лютого 356, під час служіння в церкві св. Томи, група збройних людей ввірвалася у святий храм. Св. Атанасій наказав диякону читати псалом, а людям хором відповідати: „Яко во вік милость єго” і розходитись до своїх домівок. Солдати ринулися вперед з дикими криками до вітваря, але святий сховався у стривоженій юрбі. Після цього св. Атанасій скривався, ймовірно, в самотніх місцях Верхнього Єгипту, де в той час були численні монастирі. Там, захищений від переслідування, він проводив час у літературних трудах¹¹⁰.

А. Апологія втечі, 24

(Apologia de fuga sua 24; PG XXV, 673-676)

Цей часто цитований епізод представляє собою чистий приклад респонсорного виконання псалма 135¹¹¹. Проте питання суто музичного його виконання залишається відкритим¹¹².

„Була бо вже ніч, і деякі з люду звершували всенічне чування (ἐπανούχιζον) в очікуванні на Службу Божу (συνάξεως), коли раптом з’явився воєначальник Сиріан з понад п’ятьма тисячами воїнів, які мали зброю й мечі оголені, луки, стріли та дрюки, як раніш було сказано. І церкву він оточив, поставивши воїнів близько один до одного, щоб ніхто з тих, які вийшли з церкви, не могли утекти. А я, вважаючи за нерозумне покинути народ у такому великому замішанні і радше не випередити їх супроти небезпеки, сівши на своєму престолі, велів диякону читати псалом (τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμόν), а народу відповідати (τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακοῦειν): „Яко во вік милость єго” (Пс. 135), і всім таким чином розходитися та йти додому”.

Богословський коментар:

Ця глава „Апології втечі” представляє для нас взірець поведінки єпископа, доброго пастиря, в екстремальних умовах. У цьому її цінність не лише для гагіографії, але й загально для пасторального богослов'я. Тут св. Атанасій детально описує як він, проваджений та бережений Господом, утік із церкви, яку оточили воїни, які прийшли з метою його схопити.

Під час всенічного чування несподівано приходять п'ять тисяч озброєних воїнів під проводом воєначальника Сиріана. Частина з них оточили церкву, інші ж увірвалися до середини, маючи наказ схопити св. Атанасія. Однак святий, „вважаючи за нерозумне покинути народ у такому великому замішанні і радше не випередити їх супроти небезпеки”, сів на своєму престолі та повелів диякону з народом виконувати псалом 135, і водночас розходитись додому. Воїни займають святилище, а клирики і деякі з народу, що там знаходились, підняли крик, просячи св. Атанасія, щоб він негайно тікав. Однак святий сперечався з ними, що не вийде звідтіля аж поки не вийдуть усі люди. Опісля встав і звелів читати молитву, наполегливо вимагаючи, щоб вийшли всі перед ним, кажучи: „Краще мені підпасти під небезпеку, ніж щоб хтось із вас постраждав”. Коли ж вийшла більша частина народу, а й інші слідували за ними, монахи та клирики, що були зі св. Атанасієм, забрали його з собою. Таким чином, коли частина воїнів оточували святилище, а частина ходили круг церкви, св. Атанасій, проваджений та бережений Господом, відійшов непомічений воїнами, прославляючи Бога за те, що не зрадив свого люду, але перше відпустив народ, а потім зміг і сам врятуватись, уникнувши рук тих, які його шукали.

Цей геройський вчинок св. Атанасія на всі часи залишається світлим прикладом відважної поведінки єпископа, священника, пастиря.

Даний уривок є цінним також для істориків Церкви, зокрема для дослідників періоду аріанських смут.

Літургичний коментар:

Літургійне богослов'я може почерпнути з даного фрагменту такі відомості:

1) У катедральному типі богослуження IV ст. в Олександрії практикувалось всенічне чування.

2) Всенічне чування закінчувалось Євхаристією. Більше того, всенічне чування було, немовби, підготовкою до Євхаристії, адже в тексті сказано „в очікуванні” (*προσδοκωμένης*).

3) На означення св. Літургії вживається багатозначне *σύναξις*, яке дослівно означає „зібрання” і в патристичний період часто з'являється в значенні „євхаристія”¹¹³.

4) Богослуження всенічного чування відбувається всередині храму.

5) Єпископ очолює богослуження, дає розпорядження для клиру та мирян.

6) Існування єпископського трону-престолу, який може бути відповідником до сучасного нашого *Горного сидалища*. Під час певних частин богослуження єпископ возсідає на своєму престолі.

7) І все-таки чи не найціннішою для літургії, і зокрема для літургичного співу, є тут згадка св. Атанасія про спосіб виконання 135 псалма. Диякон читає псалом, а народ відповідає словами „Яко во вік милость его”.

Мак-Кіннон характеризує цей епізод як чистий приклад респонсорного виконання 135-го псалма¹¹⁴. У сучасній літургичній науці під респонсорним псалмоспівом розуміється такий спосіб виконання псалмів, коли соліст співає вірші псалма, а люди відповідають на кожен вірш єдиним заданим віршем псалма, який називаємо *відповідь*. Причому *відповідь* на початку заспіває соліст, щоб люди почули, яким віршем відповідати. Схема респонсорного псалмоспіву¹¹⁵:

Соліст: *відповідь*

Люди: *відповідь*

Соліст: *вірш 1*
Люди: *відповідь*
і т. д.

У респонсорному співі народ формує лише один хор¹¹⁶. *Відповідь* є завжди віршем із цього псалма¹¹⁷, причому це вірш сильний, який містить у собі високу науку¹¹⁸, це головний пункт псалма¹¹⁹. Інколи *відповідь* могла бути дуже довгою, обіймаючи навіть два вірші із псалма¹²⁰, а інколи – це частина вірша.

У нашому випадку солістом виступає диякон, який читає псалом, а народ відповідає фразою „Яко во вік милость его”. Маємо приклад респонсорного виконання псалма 135 із тією лише особливістю, що вислів „Яко во вік милость его” не є окремим віршем, бо кожен вірш 135-го псалма в оригінальному біблійному тексті закінчується словами „Яко во вік милость его”.

Як уже було сказано, що у зв'язку з існуванням у старозавітному храмовому богослуженні такого способу виконання псалмів, за яким соліст чи група „канонічних” співців співали вірші псалма, а народ підхоплював закінчення кожного вірша, деякі псалми, зокрема псалом 135, складені таким чином, що кожен вірш чи розділ закінчується тим самим приспівом¹²¹. Отже, традиція респонсорного виконання псалма 135 сягає сивої давнини. Однак, загальноприйнята теза, що первісна церква перейняла спів псалмів від синагоги (яка, в свою чергу, перейняла його від старозавітного храму) все частіше підлягає сумнівам. Християнський псалмоспів постав не з юдейського звичаю, а з практики, яка з самого початку побутувала у християнському богослуженні: поодинокі уривки із Книги псалмів рецитували відповідно до їх літературних особливостей, що полягали власне у співанні¹²².

У російському перекладі зустрічаємо дещо інше розуміння цього місця із „Апології втечі”: «Я велел диякону читать, а народу слушать псалом: *яко во век милость Его*». Однак оригінал подає докладніше: «*Εὐὼ ... προέτρειπον τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμόν, τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακούειν· «ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ»* („Я ... велів диякону читати псалом, а народу відповідати: „Яко во вік милость его”). Тому переклад „відповідати” для «*ὑπακούειν*» є більш вдалим, ніж російське «слушать», яке цілковито міняє зміст даного речення і не вказує на респонсорне виконання псалма.

Отож, з великою мірою певності на основі даного свідчення св. Атанасія можемо ствердити, що в катедральному богослуженні Олександрії IV ст. практикувався респонсорний спосіб виконання псалмів.

Музичний коментар:

Однак питання суто музичного виконання згаданого псалма залишається відкритим¹²³. За текстом диякон *читає* (*ἀναγινώσκειν*) псалом, а народ *відповідає* (*ὑπακούειν*). Дієслово *ὑπακούω* на музичний аспект конкретно не вказує. Дієслово ж *ἀναγινώσκω* тут, як і в „Посланні до Маркеліна”, не слід, мабуть, розуміти у строгому значенні „читаю” на протигагу до „співаю”, але в значенні „рецитую, співаю на розспів”.

Отож, у нашому випадку йдеться, імовірно, про пісенне респонсорне виконання 135-го псалма. Згідно з визначенням респонсорного псалмоспіву, на початку соліст (диякон), щоб задати мелодію, співає вірш, яким потім відповідає народ на задану мелодію.

3.4. Житіє святого Антонія

Одноставні свідчення сучасників potwierджують авторство св. Атанасія для твору „Житіє преп. Антонія”, Отця чернецтва. Житіє писалося невдовзі по смерті преп. Антонія (356), очевидно в 356-357 рр., під час „навали аріян”, яка примусила св. Атанасія покинути Олександрію й ховатися у віддалених місцях пустині. Святий адресує його до „чужоземних братів”, ревнителів аскетичного життя з країни, де чернецтво тільки починало поставати, – імовірно, для римських цінителів монашого подвигу. У житті преп. Антонія св. Атанасій вбачає „взірець подвижництва”. „Житіє Антонія” вплинуло на гагіографічну писемність, яка тоді зароджувалася, між іншим і на Єронімове житіє преп. Павла Тивейського¹²⁴.

„Житіє Антонія” належить до аскетично-будуючих творів. У ньому описуються аскетичні подвиги святого.

Ще при житті св. Атанасія цей твір був перекладений на латинську мову Євагрієм Антіохійським у період до 383 р.¹²⁵, що мало великий вплив на розбудження й поширення монашого життя на Заході. Між іншим „Житіє Антонія” спричинилося до навернення св. Августина¹²⁶.

Порушувані ще з часів Магдебурзьких центуріаторів сумніви в приналежності життя св. Атанасію не мають за собою серйозних підстав¹²⁷.

А. Житіє святого Антонія, 25

(Vita Antonii 25; PG XXVI, 881)

Одного разу зібралися до св. Антонія всі монахи, щоб почути його слово. Святий вийшов і навчав братію. Нижче подано уривок із цієї промови св. Антонія до монахів-пустинників. Мова йде про лукаві підступи демонів, якими вони намагаються довести до відчаю недосвідчених ченців.

„Підступні ж вони і готові у все перетворюватися, у все перевтілюватися. І справді, часто вони, невидимі будши, видають себе за тих, які піснею співають псалми (ψάλλειν μετ' ᾠδῆς), або ж пригадують вислови зі Святого Письма. А коли ми читаємо (ἀναγινώσκόντων), вони відразу, неначе відлуння, точно повторяють те, що ми прочитали (ἀνέγνωσται). Та й зі сну нас будять на молитву (εἰς προσευχάς), і це роблять постійно, так що майже не дають нам заснути”.

Богословський коментар:

Даний уривок з промови св. Антонія – це духовний досвід Отців-пустинників у боротьбі „проти духів злоби в піднебесних просторах” (Еф. 6, 12). Ця промова-повчання св. Антонія має неоціненну вартість як для християнської аскетички, так і для богословії духовості взагалі.

Преподобний отець навчає про підступність демонів, які, з метою звести монаха з істинного духовного шляху, готові приймати на себе різні види. Так вони видають себе за тих, які піснею співають псалми, або пригадують вислови зі Святого Письма; вони постійно будять на молитву, не даючи відпочити; іноді представляються побожними монахами, благоговійними співрозмовниками, щоб обдурити і затягнути. Св. Антоній наголошує, що не треба слухати їх, ані коли вони будять нас на молитву, ані коли радять зовсім не споживати їжі, ані коли вони видають себе за тих, що нас осуджують і докоряють за те, з чим раніше були з нами згідні. Бо не з благоговіння і не заради істини роблять це, але щоб недосвідчених довести до відчаю. Подвижництво представляють вони марним, збуджують у людях відразу до чернечого життя, як до найтяжчого й обтяжного, і перешкоджають вести цей, противний їм, спосіб життя.

Також безсумнівною є важливість цього фрагменту і для догматичного богослов'я, зокрема для розділу, який навчає про злих духів. Тут говориться про те, що демони є

невидимі, однак у все „перетворюються” і „перевтілюються” з метою обдурити монаха та довести до відчаю.

Літургічний коментар:

Цей уступ постачає вагомі відомості для дослідження монашого типу богослуження. Св. Антоній, отець монашества, спрямовує цю промову саме до монахів-анакоретів.

Демони оманливо видають себе за тих, які пісню співають псалми, пригадують вислови зі Святого Письма, повторяють нами прочитане, будять на молитву, приймають вид монахів, благоговійних співбесідників. Як бачимо, злі духи у всіх згаданих випадках цього пункту промови преподобного приймають на себе позитивний вид з метою увійти в довір'я і врешті звести подвижника. Отож, якщо маємо згадку про те, що вони для того, щоб увійти в довіру монаха, видають себе за тих, які „пісню співають псалми” (*ψάλλειν μετ' ᾠδῆς*), можемо говорити про позитивне ставлення єгипетських пустинників до псалмоспіву. Більше того, можемо зробити припущення, що пісенне виконання псалмів могло бути молитовною практикою монахів-пустинників, бо якщо б практика була інакшою, демони напевно копіювали б актуальну практику.

Слова *ἀναγινώσκόντων* та *ἀνέγνωσται* (*ἀναγινώσκω* – читати; декламувати, рецитувати) можуть також мати на увазі читання псалмів та інших книг Св. Письма, що було головним елементом молитви древніх єгипетських монахів-пустинників. Як і в попередніх творах св. Атанасія, дієслово *ἀναγινώσκω*, можливо, також не слід розуміти в строгому значенні „читаю” на противагу до „співаю”, але в значенні „рецитую, співаю на розспів”.

Відносно ж конкретного способу псалмоспіву, то, звичайно, маємо справу з медитаційним способом виконання псалма. Адже єгипетські монахи-анакорети практикували життя на самоті, з чого й випливає індивідуальний спосіб їхньої молитовної практики.

Наступною цінною для літургії є згадка про те, що демони постійно будять монахів зі сну на молитву (*εἰς προσευχάς*), не даючи відпочити. Це наводить на думку про існування в єгипетських пустельників IV ст. практики нічного вставання на молитву на зразок сьогоднішньої полунощниці.

Музичний коментар:

Для історії музики, звичайно, вартісною є фраза „пісню співають псалми” (*ψάλλειν μετ' ᾠδῆς*). Не менш вагомими є вищенаведені докази позитивного ставлення єгипетського монашества до псалмоспіву та припущення стосовно практики пісенного виконання псалмів монахами-пустинниками.

Зміст аналізованого нами уступу в певній мірі спростовує твердження та припущення Скабаллановича¹²⁸, Квастена¹²⁹, Дікерса¹³⁰ і ін. про антагонізм раннього монашества до музичної розробки псалмоспіву.

Б. Житіє святого Антонія, 44

(*Vita Antonii* 44; PG XXVI, 908)

Вкінці промови св. Антонія міститься загальний опис монахів-пустинників.

„Таким чином, монастирі (*τὰ μοναστήρια*) в горах були неначе скинії наповнені божественними хорами псалмоспівців (*θείων χορῶν, ψαλλόντων*), любителів навчання, посників, молільників, тих, які радіють, на майбутні блага уповаючи, тих, які працюють, щоб чинити милостиню, та тих, які живуть у любові й злагоді поміж собою”.

Богословський коментар:

Цей невеличкий уривок зосереджує в собі практично всю богословію монашого життя, це свого роду дефініція чернечого життя. Його можна перефразувати в такий спосіб: монах – це людина, яка живе в монастирі-келії, співаючи псалми, навчаючись, постячи, молячись, радіючи в надії на майбутні блага, працюючи, щоб чинити милостиню, живучи в любові та злагоді із співбратами. Отож, в центрі монашого життя стоять псалмоспів і молитва, навчання та праця, піст і милостиня, братня любов та злагода.

Враховуючи ставлення до монашого стану як до взірця для наслідування для всіх християн, варто наголосити на вартості цього визначення монашого життя для християнської духовості загалом. Завдання кожного християнина плекати у своєму духовному житті ці ж практики та чесноти: молитва, псалмоспів, праця, навчання, піст, милостиня, любов і ін..

Літургичний коментар:

„Божественні хори псалмоспівців” – це найперша з довгого ряду ознак, якими св. Атанасій характеризує монахів. З цього випливає, що псалмоспів був чи не найважливішим ділом у житті монаха.

Музичний коментар:

„Божественні хори псалмоспівців” – одна з найкрасивіших музичних метафор із творів св. Атанасія. Знаменно, що першою з ряду метафор на похвалу монахів-пустинників стоїть саме музична метафора.

В. Житіє святого Антонія, 55

(Vita Antonii 55; PG XXVI, 921)

Однією з порад, яку давав преп. Антоній кожному монахові, який приходив до нього за настановою, – співати псалми ввечері і вранці.

„Усім монахам, які приходили до нього, давав оцю настанову: вірити в Господа і любити його, берегти себе від нечистих помислів та плотських насолод, і, як у Приповідках написано, „не зваблюватися насиченням черева” (Прип. 24, 15)¹³¹, утікати від марнославства, і молитися (εὐχεσθαι) постійно, співати псалми (ψάλλειν) перед сном і після сну, вивчати напам’ять настанови Святого Письма...”

Богословський коментар:

Перед нами заповідь християнського благочестя виречена устами „патріарха” християнського чернецтва, яка залишається актуальною на всі часи не лише для монахів, але й для кожного побожного християнина.

У настанові преподобного прослідковується дуже чітка і логічна закономірність. На першому місці стоїть віра в Бога як джерело і двигун усіх інших чеснот. На другому – любов до Бога як вершина і ціль нашого туземного подвигу. На третьому місці перелічуються пристрасті, які стоять на перешкоді на нашому шляху до Господа і від яких нам слід себе берегти: нечисті помисли, плотські насолоди, насичення черева, марнославство. Далі св. Антоній дає конкретні поради, як боротись із цими пристрастями: молитись постійно, увечері й вранці співати псалми, вивчати напам’ять настанови Св. Письма, тримати в пам’яті діяння святих, щоб ревність святих була прикладом для нас.

Словами „молитися постійно” (εὐχεσθαι συνεχῶς) преподобний закликає до неустанної молитви, молитви серця, безперервного стояння ума перед Богом.

Зважаючи на глибинний зміст цієї настанови святого Отця, мусимо зауважити, що вона торкається цілої низки богословських наук: морального богослов'я, християнської аскетичної, християнської духовості, монастицизму, патристики, гагіографії і ін.

Літургічний коментар:

За св. Антонієм спів псалмів, поряд із неустанною молитвою, вивченням Св. Письма і наслідуванням подвигів святих, – це один із найдієвіших засобів для поступу в духовному житті монаха.

Важливою для літургістів, зокрема для дослідників богослужбового циклу літургічного дня, є вказівка преподобного на вечірній і ранішній псалмоспів¹³². Причому на першому місці стоїть псалмоспів „перед сном”, тобто ввечері. Можливо, цей порядок слів вказує на те, що в монашому богослуженні IV ст., як і в нашому церковному богослуженні сьогодні, літургічний день починається звечора.

Вечірній та ранішній псалмоспів у єгипетський монахів IV ст. має вплив на формування в майбутньому вечірні та утрени в монашому й парохіальному типах богослуження.

Незважаючи на те, що ми не знаходимо в цьому фрагменті вказівки на якийсь конкретний спосіб псалмоспіву, ми можемо, однак, здогадуватися, що мова йде про медитаційний спосіб виконання псалмів, бо маємо справу із монахами-анакхоретами, які жили в пустині на самоті.

Музичний коментар:

Знову псалмоспів виступає одним із найважливіших занять у житті монаха. Маємо конкретну вказівку, коли і як часто монах перебував у цьому ділі: „перед сном і після сну”, тобто ввечері й вранці щодня.

Висновки

Християнське богослуження – це релігійні обряди Церкви, якими ціла Церква у видимий спосіб символами і словами виявляє і прилюдно святкує таїнство нашого спасіння, яке було здійснене раз назавжди Ісусом Христом. Виявляючи і святкуючи це таїнство, ми дякуємо і прославляємо Бога за цей дар божественного життя (Р. Тафт). Ми прагнемо, щоб це божественне життя не лише поглибилося в нас, але щоб воно було на спасіння всім народам. Християнське богослуження – це спільний вхід християнської спільноти в життя Пресвятої Тройці – Отця, Сина і Святого Духа з ціллю обожествлення людства й космосу. Цей вхід у Боже життя відбувається згідно наказів Спасителя та церковного передання¹³³.

Завдання і священне право літургічного богослов'я – стояти на варті церковного передання, чистоти богослуження і вірності його своєму покликанню та призначенню¹³⁴. Літургіка вчить розуміти, цінувати і любити богослуження. Богослови-літургісти вказують шлях до духовної обнови суспільства через літургічне відродження, яке вбачають не в „модернізації” і не в „реставрації” богослуження, але в заглибленні у вічний та понадчасовий задум богослуження, у шуканні відповіді закладеної в ньому самому¹³⁵.

Дана розвідка – це пошук відповідей на практичні питання літургіки стосовно способів виконання псалмів у нашому богослуженні через дослідження та богословське осмислення ранньохристиянських письмових джерел, зокрема творів св. Атанасія Олександрійського. Мета цього пошуку – глибше зрозуміти духовну суть істинного богопочитання, яке нас відроджує та наділяє силою до нового життя.

Способи виконання псалмів – це безпосередня манера їх здійснювання. Ця тематика лежить на стику принаймні двох наук: літургічного богослов'я та історії музики.

Сучасні літургісти виділяють три групи способів псалмоспіву¹³⁶: 1) чергування віршів псалма, які виконує соліст, із приспіваними народом; сюди входять *респонсорний* (коли народ відповідає одним хором) та *антифонний* (коли народ ділиться на два хори) псалмоспіву, популярні в парохіальній літургічній практиці; 2) вірші псалма виконуються один за одним від початку до кінця без жодних вставок чи приспівів; сюди належать *медитаційний* псалом (коли виконує одна особа) та *спільний* псалмоспів (коли виконує ціла спільнота); 3) *почерговий* псалмоспів, тобто поперемильний спів віршів псалма двома групами молільників.

IV ст. – доба великого і переможного торжества Церкви, яка вийшла зі свого вимушеного затвору і прийняла під свої священні зводи античний світ. Через уможливлення досягнення і засвоєння досвіду віри переображується і перетворюється сама стихія думки, виробляється новий устрій понять. Водночас, однак, це була доба великих спокус і скорбот. Нерідко сповідникам православ'я приходилося в цю епоху здійснювати свій шлях в узах та оковах, серед гоніння та підозр, і закінчувати його з мученицьким вінцем¹³⁷.

Падіння язичества в Єгипті – це особливо разючий доказ божественної сили християнства. Язичеська релігія впала при всіх зусиллях жерців і філософів підтримати її. Ніде і ні над ким Євангельська наука не явила стільки своєї сили, як над Єгиптом¹³⁸.

Торжеству Євангелія над віруваннями і життям поганського світу, а також піднесенню внутрішнього добробуту Церкви в Єгипті особливо сприяли дві важливі установи: олександрійська школа та чернецтво, які виникли в Єгипті, і звідси поширювали свій благодійний вплив на всю Христову Церкву. Олександрійська церква в IV ст. налічувала біля 100 єпархій, чимало вірних, тисячі ченців¹³⁹. Найбільшою загрозою та бентеженням для неї в цей час була ересь аріянізму.

Церковна література в IV і в I пол. V ст. дійшла до великого розквіту, цю добу назвали Золотим віком патристичної літератури. Християнську писемність Єгипту IV-V ст. ділять на дві групи: патристичні автори Олександрії та єгипетські монахи-пустинники.

Ставлення ранніх монахів до літургічного співу є до певної міри в диспуті¹⁴⁰. Автори I пол. та сер. XX ст. заявляють про антагонізм раннього монашества до музичної розробки псалмоспіву, що спростовують автори останньої третини XX ст., доводячи неавтентичність джерел, на яких базувалися опоненти. Псалмоспів, як протяжний спів-вправа був поширеною практикою у ранньому монашестві; співання великих частин Псалтиря, було нововведенням раннього монашества і мало величезне значення для остаточного розвитку співаного богослуження¹⁴¹.

Св. Атанасій Олександрійський – один з найвидатніших Отців Церкви IV ст., найвпливовіший та найбільш послідовний противник аріянізму в усьому християнському світі. За свої погляди багаторазово був на засланнях, до чого спричинялася аріяньська фракція через вплив на симпатизуючих їй імператорів. У своїх звертаннях до музичної теми св. Атанасій виступає типовим олександрійцем з вираженою схильністю до вживання музичної образності. Зустрічаються також зауваження, які кидають світло на його відношення до літургічної музики¹⁴². Згадки про псалмоспів, які торкаються теми способів виконання псалмів, знаходяться в трьох творах св. Атанасія: в „Посланні до Маркеліна про пояснення псалмів”, в „Апології втечі” та в „Житті св. Антонія”.

У „Посланні до Маркеліна про пояснення псалмів” св. Атанасій пише про особливу благодать псалмів: у них поєднуються закон і пророки, і разом з тим вони написані про кожного з нас для прикладу та повчання¹⁴³. Водночас автор не оминає запитання, чому слова псалмів „співаються мелодією і піснею”. Відповідь святого є настільки глибокою та всеобіймаючою, що її розглядають у площинах декількох наук.

На стику площин літургичного богослов'я та історії музики довідуємося, що в епоху св. Атанасія (IV ст.) в Олександрії псалми, піснеспіви та пісні проказувалися „протяжним голосом”, тобто співалися, на відміну від Закону, Пророків, всіх історичних книг та Нового Завіту, які проказувалися „сталим голосом”, тобто читалися. Молитва псалмами – це потреба душі, адже Господь встановив, що суголосно піснеспіви співаються та піснею псалми читаються для того, щоб мелодія слів була знаком духовної гармонії людини. Отже, „проказування псалмів з мелодією не є гонитвою за милозвучністю, але є доказом гармонії помислів в душі, а суголосне читання – це символ впорядкованого та незбуреного стану думки”¹⁴⁴.

На означення способу виконання псалмів зустрічаємо тут різні дієслова: ψάλλω, μελωδέω, ὑμνέω, λέγω, ἀναγινώσκω, які вживаються як синоніми. Дієслова, які за своїм змістом не вказують на пісенне виконання псалмів (λέγω, ἀναγινώσκω), вживаються у словосполученнях, які вказують на псалмоспів: „протяжним голосом проказуються”, „суголосне читання”, „піснею псалми читаються”, „проказування псалмів з мелодією”, „суголосне читання”.

Отже, робимо висновок про пісенне виконання псалмів у, ймовірно, катедральному (парохіальному) типі богослуження Олександрії IV ст. Жодного натяку на те, хто співає і в який спосіб, не знаходимо, тому визначити, який конкретно вид псалмоспіву тут мається на увазі, неможливо.

Безсумнівно, що псалмоспів за св. Атанасія в його церкві був дуже красивим і милозвучним. Святитель олександрійський просто бореться із спокусою пустої „гонитви за милозвучністю” та засуджує „самозабавляння мелодією слів”. Проте св. Атанасій бореться не з музикою чи з пісенним виконанням псалмоспіву як такими, але з емоційним захопленням, на якому сконцентровується молільник, замість того, щоб підносити свій ум до Бога. Правдива молитва – коли „мелодія слів лучиться з благонастроєністю душі та з її гармонією щодо духа”.

З точки зору богослов'я сей уривок – це прекрасний духовний пасаж свято-Отцівської моральної настанови про молитву. Св. Атанасій говорить про молитовне чуття, тобто про стояння ума перед Богом на молитві. Правдива молитва – це та, яка охоплює людину цілісно: спів устами (тілесний рівень), благонастроєність та гармонія рухів душі між собою і з духом (душевний і духовний рівні). Цілісна молитва, тобто гармонійне поєднання всіх рівнів молитви, є угодна Богові й приносить користь не лише молільнику, але й тим, які його слухають.

В „Апології втечі” натрапляємо на ілюстрацію респонсорного виконання 135-го псалма. Диякон читає псалом, а народ відповідає словами „Яко во вік милость его”. Це приклад респонсорного виконання псалма 135 із тією лише особливістю, що вислів „Яко во вік милость его” не є окремим віршем, бо кожен вірш 135-го псалма в оригінальному біблійному тексті закінчується словами „Яко во вік милость его”.

Водночас для літургії є важливими згадки св. Атанасія про всенічне чуття, яке закінчувалось Євхаристією, про єпископа, який очолює богослуження, і ін.

У „Житті святого Антонія” описано аскетичні подвиги та промови патріарха християнського чернецтва. Преподобний Антоній застерігає монахів від лукавих підступів демонів, які для того, щоб звести монаха з істинного духовного шляху, можуть приймати на себе позитивний вигляд тих, „які піснею співають псалми”. Робимо висновок про позитивне ставлення єгипетських пустинників до псалмоспіву та припущення, що пісенне виконання псалмів – це практика монахів-пустинників, бо якщо б практика була інакшою, демони напевно копіювали б актуальну практику. Це до певної міри спростовує твердження деяких літургістів про антагонізм раннього монашества до музичної розробки псалмоспіву.

У „Житті святого Антонія” маємо справу з медитаційним способом виконання псалма. Адже єгипетські монахи-анакорети практикували життя на самоті, з чого й випливає індивідуальний спосіб їхньої молитовної практики.

Псалмоспів був чи не найважливішим ділом у житті монаха, адже першою з довгого ряду ознак, якими св. Атанасій характеризує монахів – „божественні хори псалмоспівців”.

Однією з порад, які дає преп. Антоній для боротьби з пристрастями, є співати псалми увечері і вранці. Звідси довідуємося про час псалмоспіву в єгипетських монахів-пустинників IV ст.: вечірній і ранішній псалмоспів.

Отже, на основі творів св. Атанасія можна зробити такі висновки стосовно псалмоспіву:

1. У катедральному богослуженні Олександрії IV ст. псалми, пісні та піснеспіви співалися на відміну від інших книг Св. Письма, які читалися.

2. Псалмоспів у катедрі св. Атанасія був настільки красивим, що дехто навіть думав, що псалми співаються „із-за милозвучності та задля усолоди слуху”; це хибне розуміння спростовує св. Атанасій.

3. У катедральному богослуженні Олександрії IV ст. зустрічаємо практику респонсорного псалмоспіву.

4. Монахи-пустинники позитивно ставляться до пісенного виконання псалмів та, ймовірно, співання псалмів піснею було їхньою практикою псалмоспіву. Це в певній мірі спростовує твердження деяких літургістів про антагонізм раннього монашества до музичної розробки псалмоспіву.

5. Псалмоспів – це одна з найважливіших справ у житті монаха, це, ніби, характерна ознака монаха.

6. Єгипетські монахи-пустинники молилися псалмами щоденно ввечері й уранці.

На основі одного автора було би неправильно робити висновки ані про цілий Єгипет, ані про цілий християнський Схід у IV ст. Однак, знаменно, що із творів св. Атанасія дізнаємося про псалмоспів і в катедральному і в монашому богослуженні. Тому варто їх порівняти. У катедральному богослужбовому чині псалми виконували красиво і милозвучно поряд із піснями та піснеспівами. Зокрема, одним із способів псалмоспіву був респонсорний. Монахи-пустельники також позитивно ставляться до псалмоспіву, і, ймовірно, „піснею співають псалми”, однак виконують псалми, мабуть, у спосіб медитаційний, що впливає із їх пустинного способу життя на самоті.

Жодної згадки про особливості псалмоспіву в різних типах монашества, в таких, скажімо, як напів-анакоретські монастирі Нітрія, Келії, Скит, чи в монастирях св. Пахомія – у творах св. Атанасія не знаходимо.

Другий Ватиканський Собор зазначає, що “знати, шанувати, зберігати та плекати багатющу східну літургічну та духовну спадщину є дуже важливо для вірного зберігання повноти християнської традиції”¹⁴⁵. Забуття Псалтиря, найкращої поезії всіх віків, непростачно для церковної свідомості, підміна його всіляким іншим другосортним гімнографічним матеріалом є злочином проти елементарного естетичного почуття.¹⁴⁶ Наше завдання сьогодні – відродити любов до Псалтиря у богослуженні, що допоможе нам прийти до такого переживання богослужень, яким жила Церква від початку. Це буде одна зі сходинок на шляху до літургічного відродження та духовного оновлення Церкви.

Літургічна віднова мусить бути згідна з духом церковного передання, щоб богослуження залишалось вірним своєму первісному покликанню та призначенню святкувати таїнство нашого спасіння.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Septuaginta Rahlfs' (LXX) / Greek / Bible Works 4.0.
2. Apologia de fuga sua / Athanasius Theol. / Thesaurus Linguae Graecae / MUSAIOS 1.0e-32.
3. Epistula ad Marcellinum de interpretatione Psalmorum / Athanasius Theol. / Thesaurus Linguae Graecae / MUSAIOS 1.0e-32.
4. Vita Antonii / Athanasius Theol. / Thesaurus Linguae Graecae / MUSAIOS 1.0e-32.

Бібліографія

1. Антонович М. Візантійські елементи в антифонах української церкви // Musica Sacra. Збірник статей з історії української церковної музики. – Львів, 1997, - С. 21-38.
2. Вейсман А. Греческо-русский словарь. – С.-Петербург, 1899 (репринт 1991), - 1370 с.
3. Головацький Р. Пояснення Богослужень. – Львів, 1998, - 303 с.
4. Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів, 1996, - 753 с.
5. Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу Канонів Східних Церков / Конгрегація у справах Східних Церков. – Львів, 1998, - 104 с.
6. Керн К. Золотой век Свято-Отеческой письменности. – Москва, 1995, - 177 с.
7. Керн К. Литургика. Гимнография и эртологи́я. – Москва, 2000, - 151 с.
8. Крип'якевич П. Артистична форма псалма 118 // Богословский вістник, - Львів, 1900, ч. 3, - С. 131-147.
9. Кунцлер М. Літургія Церкви. – Львів, 2001, - 614 с.
10. Лаба В. Патрологія. – Львів, 1998, - 550 с.
11. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001, - 156 с.
12. Светнам Дж. Вступ до грецької мови Нового Завіту. Морфологія. – Львів, 1995, - 400 с.
13. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Українське Біблійне Товариство. – 1992, - 352 с.
14. Скабалланович М. Толковый Типикон. Выпуск I. – Киев, 1910 (репринт Москва, 1995), - 494 с.
15. Словник англійсько-український, українсько-англійський / Ред. Бусела В. – Київ, 2001, - 441 с.
16. Соловій М. Божественна Літургія. – Львів, 1999 (репринт: Рим, 1964), - 422 с.
17. Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийского. Часть первая. – Св.-Троицкая Сергиева Лавра, 1902, - 471 с.
18. Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийского. Часть вторая. – Св.-Троицкая Сергиева Лавра, 1902, - 494 с.
19. Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийского. Часть третья. – Св.-Троицкая Сергиева Лавра, 1903, - 524 с.
20. Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийского. Часть четвертая. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1903, - 479 с.
21. Флоровский Г. Восточные Отцы IV века. – Париж, 1931, - 240 с.
22. Французско-русский и русско-французский словарь для школьников. – Москва, 2000, - 495 с.
23. Шмеман А. Введение в литургическое богословие. – Москва, 1996, - 247 с.
24. Шмеман А. Евхаристия. Таинство Царства. – Москва, 1992, - 304 с.
25. Barclay-Newman Dictionary / Bible Works 5.
26. BibleWorks Greek LXX/BNT (BGT) / Bible Works 5.
27. BibleWorks LXX/BNT Morphology (BGT) / Bible Works 5.

28. Friberg Lexicon / Bible Works 5.
29. Lampe G. A Patristic Greek Lexicon. – Oxford, 1961.
30. Liddell-Scott Lexicon / Bible Works 5.
31. Mateos J. La célébration de la parole dans la liturgie byzantine. – Roma (OCA 191), 1971.
32. McKinnon J. Music in Early Christian Literature. – Cambridge, 1987.
33. Montanari F. Vocabolario della Lingua Greca. – Torino, 1995.
34. Rahlfs. Septuaginta / BibleWorks 4.0.
35. Taft R. Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding. – Washington, 1984.
36. Thayer's Greek Lexicon / Bible Works 5.

Додаток 1 Переклад та мовний аналіз

1. *Epistula ad Marcellinum de interpretatione psalms 27; PG XXVII, 37-40*¹⁴⁷

«Διὰ τί δὲ μετὰ μέλους καὶ ᾠδῆς ψάλλονται οἱ τοιοῦτοι λόγοι, ἀναγκαῖον μὴδὲ τοῦτο παρελθεῖν. Τινὲς μὲν γὰρ τῶν παρ' ἡμῖν ἀκεραίων, καίτοι πιστευόντων εἶναι θεόπνευστα τὰ ῥήματα, ὅμως νομίζουσι διὰ τὸ εὐφωρον καὶ τέρψεως ἕνεκεν τῆς ἀκοῆς μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμούς. Οὐκ ἔστι δὲ οὕτως· οὐ γὰρ τὸ ἡδὺ καὶ πιθανὸν ἐζήτησεν ἡ Γραφή· ἀλλὰ καὶ τοῦτο ὠφελείας ἕνεκεν τῆς ψυχῆς τετύπεται διὰ πάντα μὲν, μάλιστα δὲ διὰ δύο ταῦτα· πρῶτον μὲν, ὅτι ἔπρεπε τὴν θείαν Γραφὴν μὴ μόνον τῇ συνεχείᾳ, ἀλλὰ καὶ τῇ κατὰ πλάτος φωνῇ τὸν Θεὸν ὑμνεῖν. Κατὰ συνέχειαν μὲν οὖν εἴρηται, οἷά ἐστι τὰ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, καὶ τὰ ἱστορούμενα πάντα, μετὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης· κατὰ πλάτος δὲ λέγεται, οἷά ἐστι τὰ τῶν ψαλμῶν καὶ ᾠδῶν καὶ σμάτων ῥήματα· καὶ οὕτως γὰρ σωθήσεται τὸ ἐξ ὅλης ἰσχύος καὶ δυνάμεως ἀγαπᾶν τὸν Θεὸν τοὺς ἀνθρώπους».

„Також мусимо не оминати запитання: чому мелодією і піснею співаються такі слова (μετὰ μέλους καὶ ᾠδῆς ψάλλονται οἱ τοιοῦτοι λόγοι). Адже деякі з простих людей серед нас, хоч і вірять, що ці словеса богонатхнені, однак думають, що псалми співаються (μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμούς) із-за милозвучності та задля усолоди слуху. А це не так, бо не до солодкості чи принадності стриміло Писання. Але заради користі душевної сформувався псалмоспів, як загалом, так особливо з наступних двох причин. По-перше, годилось, щоб божественне Писання оспівувало Бога не лише сталим, але й протяжним голосом (μὴ μόνον τῇ συνεχείᾳ, ἀλλὰ καὶ τῇ κατὰ πλάτος φωνῇ τὸν Θεὸν ὑμνεῖν). Отож, сталим голосом проказуються (κατὰ συνέχειαν μὲν οὖν εἴρηται) Закон і Пророки, всі історичні книги та Новий Завіт. А протяжним голосом (κατὰ πλάτος δὲ λέγεται) – словеса псалмів (ψαλμῶν), піснеспівів (ᾠδῶν) та пісень (σμάτων). Бо таким чином дотримується заповідь, щоб люди любили Бога усією силою та міццю”.

Мовний аналіз:

1) μετὰ μέλους καὶ ᾠδῆς ψάλλονται οἱ τοιοῦτοι λόγοι

ψάλλονται – словникова форма: ψάλλω. Оскільки слово ψάλλω є одним із ключових для розуміння нашої теми, подаємо його детальний аналіз.

Дієслово ψάλλω етимологічно означає *смикати* (дергать¹⁴⁸; to touch sharply, to pluck, twitch¹⁴⁹), *тягнути, рвати* (pull¹⁵⁰, tirare, strappare), *натягати і відпускати тятиву* (to twang the bow-string¹⁵¹, натягивать и отпускатъ тетиву), *робити вібрування, коливання* (far vibrare). Перше похідне значення: *бряжчати по струнах, грати* (strictly strike the strings of an instrument¹⁵², to play a stringed instrument with the fingers¹⁵³, бряцать по струнам, играть, suonare). Наступні значення: *співати під супровід гарфи, ліри* (sing to

the accompaniment of a harp¹⁵⁴; cantare al suono della lira), *співати* (cantare); *складати псалом* (comporre un salmo).

Значення дієслова $\psi\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ в Біблії: *співати, співати гімн хвали, співати хвалу* (sing, sing a hymn of praise, sing praise)¹⁵⁵.

Значення дієслова $\psi\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ у патристичний період¹⁵⁶: *співати під музичий супровід* (sing with musical accompaniment); *співати псалми* (sing psalms), *висловлюватися в псалмі, творити псалом* (utter in a psalm, compose a psalm).

У сучасній грецькій мові $\psi\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ означає: *співати на молитві, на відміну від дієслова τραγουδάω – співати (не для молитви)*.

μέλος – сл. ф. μέλος (-εος, *contr.* -ους, τό) – *пісня* (song¹⁵⁷; песнь, canto, canzone), *лірична поезія* (lyric poetry¹⁵⁸, лирическое стихотворение); *мелодія* (tune¹⁵⁹, мелодия, musica, melodia), *лад* (лад).

ὠδή – сл. ф. ὠδή, ἡ – *пісня, ода* (song, ode); *пісня, ліричний вірш* (песнь, лирическое стихотворение); *пісня, пісня хвали* (song, song of praise)¹⁶⁰.

μετά (з Р. в.) – *серед, поміж; з, разом з*; англ.¹⁶¹: *with, in company with, among; by, in; on the side of; against*.

Фразу «Διὰ τί δὲ μετὰ μέλους καὶ ὠδῆς ψάλλονται οἱ τοιοῦτοι λόγοι» дослівно можна перекласти „Чому з мелодією і піснею співаються такі слова...” Для кращого розуміння тексту перекладаємо англійським *by*, тобто українським орудним відмінком: „Чому мелодією і піснею співаються такі слова...”

Англійський переклад за McKinnon¹⁶²: “Why are words of this sort sung with melody and song?” Російський переклад¹⁶³: «почему таковыя словеса поются плавным и песненным напевом».

2) μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμούς

ψαλμός – сл. ф. ψαλμός, -οῦ. Зважаючи на ключове значення слова ψαλμός для зрозуміння нашої теми, подаємо його детальний аналіз.

Слово ψαλμός етимологічно означає *смикання* (twitching¹⁶⁴; striking, twanging¹⁶⁵; дергание); *натягування лука* (twanging with the fingers of a bow¹⁶⁶, натягивание лука, il tendere della corda dell'arco, far vibrare con le dita). Перше похідне значення: *бряжчання по струнах, гра* (striking the chords of a musical instrument¹⁶⁷; бряцание по струнам, игра); *вібрування струни музичного інструменту, звучання цитри, ліри, гарфи* (vibrazione di strum. mus. a corda, suono della cetra o lira; the sound of the harp¹⁶⁸;). Наступні значення: *спів під звук ліри* (a song sung to the harp¹⁶⁹; canto al suono della lira); *пісня, пісня хвали, псалом* (песнь, хвалебная песнь, псалм; psalm¹⁷⁰; canzone, salmo), *священний спів* (pious song¹⁷¹, canto sacro).

Значення іменника ψαλμός в Біблії: *псалом старо-завітний; гімн хвали, гімн* (psalm of the OT; hymn of praise, hymn)¹⁷².

Значення слова ψαλμός у патристичний період: А. *пісня співана під супровід гарфи, псалом* (song sung to the harp, psalm); 1) у значенні *псалмів Давида* (of Psalms of David); 2) у значенні *інших священних пісень чи гімнів* (of other sacred songs or hymns); Б. *музичний інструмент* (a musical instrument).

μελωδεῖσθαι – сл. ф. μελωδέω – *співати; грати мелодію* (sing; play a tune); *співати пісню* (петь песнь).

Переклад: „псалми співаються”; англ.: “the psalms are sung melodiously” – акцентує „мелодійно”; рос.: «поются псалмы».

3) τὴν θεῖαν Γραφὴν ... τὸν Θεὸν ὑμνεῖν

ὕμνεῖν – сл. ф. ὑμνέω – *оспівувати хвалою* когось, або просто *вихваляти* (sing in praise of, or simply praise); *співати пісню хвали, співати гимн* (sing a song of praise, sing a hymn).

Переклад: „щоб божественне Писання оспівувало Бога”; англ.: “(it was proper for) Divine Scripture to hymn God”; рос.: «чтобы божественное Писание песнословило Бога».

4) **μη μόνον τῇ συνεχείᾳ, ἀλλὰ καὶ τῇ κατὰ πλάτος φωνῇ**

συνεχείᾳ – сл. ф. συνέχεια, ἥ – *безперервність* (continuity¹⁷³; непрерывность); *безперервний, тисний зв'язок* (непрерывная, тесная связь); *щільність* (плотность).

Для кращого зрозуміння тексту перекладено синонімом до слова „безперервність”: „сталість”.

φωνῇ – сл. ф. φωνή, ἥ – *голос; висловлення слів, мова, говір, твердження; висловлення, настановлення; слово; термін, вираз; мова, говір* (voice; utterance of words, speech, statement; saying, precept; word; term, expression; language, speech).

κατὰ (із 3. в.) – *від; біля; згідно, відповідно; за*.

πλάτος (-εος, *contr.* -ους, το) – *ширина; часовий простір* (breadth, width; space of time).

У фразі «**τῇ κατὰ πλάτος φωνῇ**» ширину голосу можна розуміти по-різному: за висотою (діапазон, музичні інтервали) або за тривалістю. Думаю, що тут більше йдеться про „протяжність звуків” за тривалістю.

Дослівно цю фразу можна перекласти: „не лише сталістю, але й голосом за протяжністю”. Для кращого зрозуміння тексту іменники „сталість” і „протяжність” перетворюємо у прикметники: „не лише сталим, але й протяжним голосом”.

Англ.: “not only with continuity but with expanse of voice”; рос.: «не только последовательною речью, но и неимеющею строгой последовательности».

5) **κατὰ συνέχειαν ... κατὰ πλάτος**

Дослівний переклад: „за сталістю ... за протяжністю”. Для кращого зрозуміння повторяємо словосполучення з попереднього речення: „сталим голосом ... протяжним голосом”. Англ.: “with continuity ... with expanse”; рос.: «речью связною ... неимеющею же строгого порядка речью».

6) **εἴρηται, λέγεται** – сл. ф. λέγω – *казати, говорити* (говорить).

Переклад: „проказуються”; англ.: “recited” (декламуються, рецитуються); рос.: «сказано».

7) **ψαλμῶν, ᾠδῶν, σμάτων**

ψαλμῶν – ψαλμός – *псалом, священна пісня або гимн* (детальний аналіз на с. 70-71).

ᾠδῶν – сл. ф. ᾠδή, ἥ – *пісня, пісня хвали* (детальний аналіз на с. 70).

σμάτων – сл. ф. ᾠσμα (-ατος, το) – *пісня, гимн, піснеспів* (song, canticle).

Фразу «τὰ τῶν ψαλμῶν καὶ ᾠδῶν καὶ σμάτων ῥήματα» перекладено: „слова псалмів, піснеспівів та пісень”; англ.: “those of psalms, odes and songs”; рос.: «заключающеся во псалмах и песнопениях».

2. *Epistula ad Marcellinum de interpretatione psalms 28; PG XXVII, 40*

«Τῆς δὲ τοιαύτης τῶν λογισμῶν ἀταραξίας καὶ ἀκύμονος καταστάσεως εἰκῶν καὶ τύπος ἐστὶν ἢ τῶν Ψαλμῶν ἐμμελῆς ἀνάγνωσις. Ὡσπερ γὰρ τὰ τῆς ψυχῆς νοήματα γνωρίζομεν καὶ σημαίνομεν δι' ᾧν προφέρομεν λόγων, οὕτως, τῆς πνευματικῆς ἐν ψυχῇ ἀρμονίας τὴν ἐκ τῶν λόγων μελωδίαν σύμβολον εἶναι θέλων ὁ Κύριος, τετύπωκεν ἐμμελῶς τὰς ᾠδὰς ψάλλεσθαι, καὶ τοὺς ψαλμοὺς μετ' ᾠδῆς

ἀναγινώσκεισθαι. Καὶ τοῦτ' ἔστιν ἡ ἐπιθυμία τῆς ψυχῆς, τὸ καλῶς αὐτὴν διακεῖσθαι, ὡς γέγραπται· Εὐθυμεῖ τις ἐν ὑμῖν; ψαλλέτω».

„Образом та взірцем такого незбентеженого і спокійного стану помислів є суголосне читання псалмів (τῶν Ψαλμῶν ἐμμελῆς ἀνάγνωσις). Як думки душі відкриваємо та означаємо через слова, які вимовляємо, так і Господь, бажаючи, щоб мелодія слів (τῶν λόγων μελωδίαν) була знаком духовної гармонії в душі, оснував (τετύπωκεν), що суголосно піснеспіви співаються (ἐμμελῶς τὰς ᾠδὰς ψάλλεσθαι) та піснею псалми читаються (τοὺς ψαλμοὺς μετ' ᾠδῆς ἀναγινώσκεισθαι). І це – потреба душі, щоб у добрі вона перебувала, як написано: „Радіє хтось? Хай псалми співає (ψαλλέτω)” (Як. 5, 13)”.

Мовний аналіз:

1) τῶν Ψαλμῶν ἐμμελῆς ἀνάγνωσις

ἀνάγνωσις, -εως, ἡ (від дієсл. ἀναγινώσκω) – *читання; акт читання, уривок для читання; писання (reading; act of reading; passage for reading, lection; writings of gospels).*

ἐμμελῆς, -ές – етимологічно прикметник ἐμμελῆς складається із прийменника ἐν (у) та іменника μέλος [1. *пісня, поезія; лірична поезія (a song, strain, lyric poetry); 2. музика, на яку покладена пісня, мелодія (the music to which a song is set, the tune); ἐν μέλει – настроєний, в тон (in tune); παρὰ μέλος – розстроєний (out of tune)*]¹⁷⁴.

Первісне значення слова ἐμμελῆς: *що звучить в унісон, настроєний або вчасний, гармонійний (sounding in unison, in tune or time, harmonious)*¹⁷⁵.

Значення слова ἐμμελῆς у патристичний період: *старанний (diligent).*

Фразу «τῶν Ψαλμῶν ἐμμελῆς ἀνάγνωσις» перекладено: „суголосне читання псалмів”; рос.: «приведенное в стройную меру произношение псалмов».

2) τῶν λόγων μελωδίαν

μελωδίαν – сл. ф. μελωδία, ἡ – *спів, хоровий спів; мелодія (chant, choral song; tune).*

Переклад: „мелодія слів”; англ.: “melody of the words”; рос.: «сладкозвучие слов».

3) ἐμμελῶς τὰς ᾠδὰς ψάλλεσθαι

ἐμμελῶς (від ἐμμελῆς, -ές) – *гармонійно, належним чином, пристойно (harmoniously, suitably, decorously)*¹⁷⁶, у патристичний період: *старанно (diligently, studiose).*

Переклад: „щоб суголосно піснеспіви співалися”; англ.: “that the canticles be sung with melody”; рос.: «петь чинно».

4) τοὺς ψαλμοὺς μετ' ᾠδῆς ἀναγινώσκεισθαι

ἀναγινώσκεισθαι – сл. ф. ἀναγινώσκω – *читати (read); діяти як чтець (act as reader); декламувати, рецитувати, цитувати (recite, quote); говорити писанням (say in writing); вчитися (study); систематизувати для читання, поділяти на уроки (arrange for reading, divide into lessons).*

Переклад: „піснею псалми читаються”; англ.: “the psalms read with song”; рос.: «произносит псалмы на-распев».

3. *Epistula ad Marcellinum de interpretatione psalms 29; PG XXVII, 40-41*

«Οἱ μὲν οὖν μὴ τοῦτον τὸν τρόπον ἀναγινώσκοντες τὰς θείας ᾠδὰς οὐ συνετῶς ψάλλουσιν, ἀλλ' ἑαυτοὺς μὲν τέρπουσιν, ἔχουσι δὲ μέμψιν, ὅτι Οὐχ ὠραῖος αἶνος ἐν στόματι ἀμαρτωλοῦ· οἱ δὲ κατὰ τὸν προειρημένον τρόπον ψάλλοντες, ὥστε τὴν μελωδίαν τῶν ῥημάτων ἐκ τοῦ ῥυθμοῦ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς πρὸς τὸ πνεῦμα συμφωνίας προσφέρεσθαι, οἱ τοιοῦτοι ψάλλουσι μὲν τῇ γλώσσει, ψάλλοντες δὲ καὶ τῷ νοῖ, οὐ

μόνον ἑαυτοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς θέλοντας ἀκούειν αὐτῶν μεγάλως ὠφελοῦσιν. Ὁ γοῦν μακάριος Δαβὶδ, οὕτως καταψάλλον τοῦ Σαοὺλ, αὐτὸς εὐηρέσκει τῷ Θεῷ, καὶ τὸν τάραχον καὶ τὸ μανικὸν πάθος τοῦ Σαοὺλ ἀπήλαυνε, καὶ γαληνιᾶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ παρεσκεύαζεν. Οὕτως οἱ ἱερεῖς ψάλλοντες, εἰς ἀταραξίαν τὰς ψυχὰς τῶν λαῶν καὶ εἰς ὁμόνοιαν αὐτὰς τῶν ἐν οὐρανοῖς χορευόντων προσεκαλοῦντο. Τὸ ἄρα μετὰ μέλους λέγεσθαι τοὺς ψαλμοὺς οὐκ ἔστιν εὐφωνίας σπουδὴ, ἀλλὰ τεκμήριον τῆς ἁρμονίας τῶν ἐν τῇ ψυχῇ λογισμῶν. Καὶ ἡ ἐμμελής δὲ ἀνάγνωσις σύμβολόν ἐστι τῆς εὐρύθμου καὶ ἀχειμάστου καταστάσεως τῆς διανοίας».

„Тому ті, які читають божественні піснеспіви (ἀναγινώσκοντες τὰς θείας ᾠδὰς) не цим способом, нерозумно співають (ψάλλουσιν), але ж самі себе забавляють і є засуджені, бо „Хвала з грішних уст не може личити” (Сир. 15, 9). Ті ж, які співають (ψάλλοντες) за вищесказаним способом, – так що мелодія слівеч лучиться з благонастроєністю душі та з її гармонією щодо духа, – отакі співають (ψάλλουσι) мовою, співаючи (ψάλλοντες) й умом, вони приносять велику користь не лише собі, але й тим, які хочуть їх слухати. Блаженний Давид, таким чином співаючи (καταψάλλον) перед Саулом, сам догоджав Богові, а від Саула проганяв збентеження й припадок навіженства та душу його заспокоював. Таким чином співаючи (ψάλλοντες), священники закликали людські душі до спокою та одностійності з небесними хорами. Отже, проказування псалмів з мелодією (μετὰ μέλους λέγεσθαι τοὺς ψαλμοὺς) не є гонитвою за милозвучністю (εὐφωνίας), але є доказом гармонії помислів в душі. А суголосне читання (ἡ ἐμμελής δὲ ἀνάγνωσις) – це символ впорядкованого та незбуреного стану думки”.

Мовний аналіз:

1) ἀναγινώσκοντες τὰς θείας ᾠδὰς

ἀναγινώσκοντες – сл. ф. ἀναγινώσκω – *читати; рецитувати* (детальний аналіз на с. 75).

ᾠδὰς – сл. ф. ᾠδή, ἡ – *пісня, пісня хвали* (детальний аналіз на с. 70).

Переклад цілої фрази: „Тому ті, які читають божественні піснеспіви не цим способом...”; англ.: “Those who do not recite the sacred songs in this manner...” – вжито слово “recite” (декламувати, рецитувати); рос.: «Посему, не таким способом читающие божественныя песни...».

2) ψάλλουσιν, ψάλλοντες, καταψάλλον – сл. ф. ψάλλω – *співати псалми, висловлюватися в псалмі, творити псалом* (детальний аналіз на с. 69-70).

καταψάλλον – сл. ф. καταψάλλω – *співати (псалми) напроти, протидіяти псалмом; [sing (psalms) against, oppose with a psalm].*

3) μετὰ μέλους λέγεσθαι τοὺς ψαλμοὺς

λέγεσθαι – сл. ф. λέγω – *казати, говорити.*

μετὰ μέλους - „з мелодією” (детальний аналіз на с. 69-70).

Переклад: „проказування псалмів з мелодією”; англ.: “to recite the psalms with melody”; рос.: «произношение псалмов на-распев».

4) ἡ ἐμμελής δὲ ἀνάγνωσις

ἐμμελής (детальний аналіз на с. 74-75), **ἀνάγνωσις** (детальний аналіз на с. 74-75).

Переклад: „суголосне читання”; англ.: “melodious reading”; рос.: «приведенное в стройную меру чтение».

4. *Apologia de fuga sua 24; PG XXV, 673-676; SC LVI, 162*

«Νὺξ μὲν γὰρ ἦδη ἦν, καὶ τοῦ λαοῦ τινες ἐπαννύχιζον προσδοκωμένης συνάξεως· ὁ δὲ στρατηλάτης Συριανὸς ἐξαίφνης ἐπέστη μετὰ στρατιωτῶν πλείων πεντακισχιλίων ἐχόντων ὄπλα καὶ ξίφη γυμνὰ καὶ τόξα καὶ βέλη καὶ ρόπαλα, καθὰ καὶ πρότερον εἴρηται. Καὶ τὴν μὲν ἐκκλησίαν αὐτὸς περιεκύκλωσε στήσας τοὺς στρατιώτας σύνεγγυς, ὡς μὴ δύνασθαι τινὰς ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας ἐξελθόντας παρελθεῖν αὐτοῦς. Ἐγὼ δὲ ἄλογον ἠγούμενος ἐν τοσαύτῃ συγχύσει καταλείψαι τοὺς λαοὺς καὶ μὴ μάλλον προκινδυνεύειν αὐτῶν, καθεσθεις ἐπὶ τοῦ θρόνου, προέτρεπον τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμόν, τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακούειν· «ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ» καὶ πάντας οὕτως ἀναχωρεῖν καὶ εἰς τοὺς οἴκους ἀπιέναι».

„Була бо вже ніч, і деякі з люду звершували всенічне чування (ἐπαννύχιζον) в очікуванні на Службу Божу (συνάξεως), коли раптом з’явився воєначальник Сиріан з понад п’ятьма тисячами воїнів, які мали зброю й мечі оголені, луки, стріли та дрюки, як раніш було сказано. І церкву він оточив, поставивши воїнів близько один до одного, щоб ніхто з тих, які вийшли з церкви, не могли утекти. А я, вважаючи за нерозумне покинути народ у такому великому замішанні і радше не випередити їх супроти небезпеки, сівши на своєму престолі, велів диякону читати псалом (τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμόν), а народу відповідати (τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακούειν): „Яко во вік милость его” (Пс. 135), і всім таким чином розходитися та йти додому”.

Мовний аналіз:

1) **ἐπαννύχιζον** – сл. ф. παννυχίζω (=παννυχεύω) – *звершувати цілонічне чування* (keep vigil).

Переклад: „звершували всенічне чування”; англ.: “were keeping vigil”; рос.: «совершали всенощное бдение».

2) **συνάξεως** – сл. ф. συναξις (-εως, ἦ) – *зібрання, збори* для богослуження і навчання (*gathering; assembly for public worship and instruction*), *релігійне богослуження* (religious service); *євхаристія* (the eucharist).

Переклад: „Службу Божу”; англ.: “synaxis”; рос.: «Божией службы».

3) **τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμόν**

ἀναγινώσκειν – ἀναγινώσκω – *читати; декламувати, рецитувати* (детальний аналіз на с. 75).

ψαλμόν – ψαλμός – *псалом* (детальний аналіз на с. 70-71).

Переклад цілої фрази: „я велів диякону читати псалом”; англ.: “I urged the deacon to read a psalm”; рос.: «я велел диакону читать... псалом».

4) **τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακούειν**

ὑπακούειν – сл. ф. υπακούω – *слухатися, підкорятися* (obey); літург. значення: *чинити відповідь, відповідати* (make response).

Переклад фрази: „а народу відповідати”; англ.: “and the people to respond”; рос.: «а народу слушать псалом».

5. *Vita Antonii 25; PG XXVI, 881*

«Δόλιοι δὲ εἰσι καὶ ἔτοιμοι πρὸς πάντα μεταβάλλεσθαι καὶ μετασχηματίζεσθαι. Πολλάκις γοῦν καὶ ψάλλειν μετ' ᾧδῆς προσποιοῦνται μὴ φαινόμενοι, καὶ μνημονεύουσι τῶν ἀπὸ τῶν Γραφῶν λέξεων· ἔστι δὲ ὅτε καὶ ἀναγινωσκόντων ἡμῶν, εὐθὺς ὥσπερ ἠγῶ λέγουσιν αὐτοὶ τὰ αὐτὰ πολλάκις ἄπερ ἀνέγνωσαι· καὶ κοιμωμένους ἡμᾶς διεγείρουσιν εἰς προσευχάς· καὶ τοῦτο συνεχῶς ποιοῦσι, σχεδὸν μὴ ἐπιτρέποντες ἡμῖν μηδὲ κοιμᾶσθαι».

„Підступні ж вони і готові у все перетворюватися, у все перевтілюватися. І справді, часто вони, невидимі будши, видають себе за тих, які піснею співають псалми (ψάλλειν μετ' ᾠδῆς), або ж пригадують вислови зі Святого Письма. А коли ми читаємо (ἀναγινωσκόντων), вони відразу, неначе відлуння, точно повторюють те, що ми прочитали (ἀνέγνωσται). Та й зі сну нас будять на молитву (εἰς προσευχάς), і це роблять постійно, так що майже не дають нам заснути”.

Мовний аналіз:

1) ψάλλειν μετ' ᾠδῆς

ψάλλειν – ψάλλω – *співати псалми, висловлюватися в псалмі, творити псалом* (детальний аналіз на с. 69-70).

ᾠδῆς – ᾠδή – *пісня, пісня хвали* (детальний аналіз на с. 70).

μετά (з Р. в.) – *серед, поміж; з, разом з*; англ.¹⁷⁷: *with, in company with, among; by, in; on the side of; against*.

Фразу «μετ' ᾠδῆς» дослівно можна перекласти „з піснею”. Для кращого розуміння тексту перекладаємо англійським *by*, тобто українським орудним відмінком: : „піснею”.

Переклад: „піснею співають псалми”; англ.: “to sing the psalms melodiously” (*melodiously* - *мелодійно*); рос.: «поющими псалмы».

2) ἀναγινωσκόντων, ἀνέγνωσται – ἀναγινώσκω – *читати; декламувати, рецитувати* (детальний аналіз на с. 75).

3) προσευχάς – сл. ф. προσευχή, -ῆς, ἡ – *молитва* (prayet).

6. *Vita Antonii 44; PG XXVI, 908*

«Ἦν οὖν ἐν τοῖς ὄρεσι τὰ μοναστήρια ὡς σκηναὶ πεπληρωμέναι θείων χορῶν, ψαλλόντων, φιλολογούντων, νηστεύοντων, εὐχομένων, ἀγαλλιωμένων ἐπὶ τῇ τῶν μελλόντων ἐλπίδι, καὶ ἐργαζομένων εἰς τὸ ποιεῖν ἐλεημοσύνας, ἀγάπην τε καὶ συμφωνίαν ἐχόντων εἰς ἀλλήλους.»

„Таким чином, монастирі (τὰ μοναστήρια) в горах були неначе скінії наповнені божественними хорами псалмоспівців (θείων χορῶν, ψαλλόντων), любителів навчання, посників, молільників, тих, які радіють, на майбутні блага уповаючи, тих, які працюють, щоб чинити милостиню, та тих, які живуть у любові й злагоді поміж собою”.

Мовний аналіз:

μοναστήρια – сл. ф. μοναστήριον, το – *келія пустинника (hermit's cell), мн.: група келій або монастир (group of cells or monastery); монастир (monastery)*.

χορῶν – сл. ф. χορός, -οῦ – *хор (choir, chorus); хоровий спів (choral chant); хор, як місце, де стоять церковні співці (choir, place where church singers stand)*.

ψαλλόντων – ψάλλω – *співати псалми, висловлюватися в псалмі, творити псалом* (детальний аналіз на с. 69-70).

7. *Vita Antonii 55; PG XXVI, 921*

«Πρὸς μὲν οὖν πάντας τοὺς εἰσερχομένους πρὸς αὐτὸν μοναχοὺς, τοῦτο συνεχῶς εἶχε τὸ παράγγελμα, πιστεῦειν εἰς τὸν Κύριον, καὶ ἀγαπᾶν αὐτὸν, φυλάττειν τε ἑαυτοὺς ἀπὸ ῥυπαρῶν λογισμῶν καὶ σαρκικῶν ἡδονῶν, καὶ, ὡς ἐν ταῖς Παροιμίαις γέγραπται, μὴ ἀπατᾶσθαι χορτασίᾳ κοιλίας· φεύγειν τε κενοδοξίαν, καὶ εὐχεσθαι συνεχῶς, ψάλλειν τε πρὸ ὕπνου καὶ μεθ' ὕπνου, καὶ ἀποστηθίζειν τὰ ἐν ταῖς Γραφαῖς παραγγέλματα...»

„Усім монахам, які приходили до нього, давав оцю настанову: вірити в Господа і любити його, берегти себе від нечистих помислів та плотських насолод, і, як у Приповідках написано, „не зваблюватися насиченням черева” (Прип. 24, 15)¹⁷⁸, утікати від марнославства, і молитися (εὔχεσθαι) постійно, співати псалми (ψάλλειν) перед сном і після сну, вивчати напам’ять настанови Святого Письма...”

Мовний аналіз:

εὔχεσθαι – сл. ф. εὔχομαι – *молитися* (pray, offer prayer).

ψάλλειν – сл. ф. ψάλλω – *співати псалми, висловлюватися в псалмі, творити псалом* (детальний аналіз на с. 69-70).

¹ Пор.: Шмеман А. Евхаристия. Таинство Царства. – Москва, 1992, - С. 5.

² Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу Канонів Східних Церков / Конгрегація у справах Східних Церков. – Львів, 1998. – С. 20.

³ Керн К. Литургика. Гимнография и эртология. – Москва, 2000.

⁴ Mateos J. La célébration de la parole dans la liturgie byzantine. – Roma (OCA 191), 1971.

⁵ Скабалланович М. Толковый Типикон. – Київ, 1910.

⁶ Taft R. Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding. – Washington, 1984.

⁷ Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийского (в 4-х томах). – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1902-1903.

⁸ Керн К. Золотой век Свято-Отеческой письменности. – Москва, 1995.

⁹ Лаба В. Патрологія. – Львів, 1998.

¹⁰ Флоровский Г. Восточные Отцы IV века. – Париж, 1931.

¹¹ Вейсман А. Греческо-русский словарь, С.-Петербург, 1899 (репринт 1991).

¹² Lampe G. A patristic Greek lexicon, Oxford, 1961.

¹³ Montanari F. Vocabolario della Lingua Greca. – Torino, 1995.

¹⁴ McKinnon J. Music in Early Christian Literature. – Cambridge, 1987.

¹⁵ Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – 1992, - С. 617-618.

¹⁶ Керн К. Литургика. Гимнография и эртология. – Москва, 2000, - С. 22.

¹⁷ Керн К. Литургика. - С. 22-23.

¹⁸ Крип’якевич П. Артистична форма псалма 118 // *Богословский вістник*, - Львів, 1900, ч. 3, - С. 131-147.

¹⁹ Taft R. Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding. – Washington, 1984, - С. 156.

²⁰ McKinnon J. Music in Early Christian Literature. – Cambridge, 1987, - p. 1.

²¹ Mateos J. La célébration de la parole dans la liturgie byzantine. – Roma (OCA 191), 1971, - p. 7.

²² У сучасній церковній термінології термін „рецитувати” означає „читати протяжним голосом”, „читати на розспів” – Пор.: Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001, - С. 110: „псалмодія – наспівно-речетативне читання псалмів на богослужінні”.

²³ Mateos J. La célébration... - p. 7.

²⁴ Taft R. Beyond East and West. - p. 157.

²⁵ Mateos J. La célébration... - p. 7.

²⁶ Taft R. Beyond East and West. - p. 157.

²⁷ Йоан Златоуст. Беседа на пс. 17. Цит. за: Скабалланович М. Толковый Типикон. – Київ, 1910, - С. 170.

²⁸ Mateos J. La célébration... - p. 8.

²⁹ Скабалланович М. Типикон. - С. 170.

³⁰ Mateos J. La célébration... - p. 8.

³¹ Taft R. Beyond East and West. - p. 157.

³² Taft R. Beyond East and West. - p. 157.

³³ Скабалланович М. Типикон. - С. 5.

³⁴ Скабалланович М. Типикон. - С. 171.

³⁵ За: Вейсман А. Греческо-русский словарь, С.-Петербург, 1899 (репринт 1991): «*лежать впереди*»; за: Liddell-Scott Lexicon із комп’ютерної Біблійної програми Bible Works 5: “*to lie before, lie in front of*”.

³⁶ Mateos J. La célébration... - p. 8.

³⁷ Mateos J. La célébration... - pp. 8-9.

³⁸ Mateos J. La célébration... - p. 11.

³⁹ Скабалланович М. Типикон. - С. 171.

⁴⁰ Скабалланович М. Типикон. - С. 170-171.

⁴¹ Taft R. Beyond East and West. - p. 157.

⁴² Taft R. Beyond East and West. - p. 157.

- ⁴³ Mateos J. La célébration... - С. 17-18.
- ⁴⁴ Taft R. Beyond East and West. - p. 158.
- ⁴⁵ Mateos J. La célébration... - p. 13.
- ⁴⁶ Mateos J. La célébration... - p. 15.
- ⁴⁷ Mateos J. La célébration... - p. 15; Taft R. Beyond East and West. - p. 157.
- ⁴⁸ Скабалланович М. Типикон. - С. 172.
- ⁴⁹ Mateos J. La célébration... - p. 15.
- ⁵⁰ Taft R. Beyond East and West. - p. 159.
- ⁵¹ Mateos J. La célébration... - p. 18.
- ⁵² Mateos J. La célébration... - p. 18.
- ⁵³ Taft R. Beyond East and West. - p. 157.
- ⁵⁴ McKinnon J. Music in Early Christian Literature. – Cambridge, 1987, - p. 10.
- ⁵⁵ Mateos J. La célébration... - p. 17.
- ⁵⁶ Taft R. Beyond East and West. - p. 158.
- ⁵⁷ Taft R. Beyond East and West. - p. 158.
- ⁵⁸ Скабалланович М. Типикон. - С. 171-172.
- ⁵⁹ Скабалланович М. Типикон. - С. 171.
- ⁶⁰ Taft R. Beyond East and West. - pp. 157-159.
- ⁶¹ Taft R. Beyond East and West. - p. 159.
- ⁶² Пояснення антифонів, їх походження, значення і роль у Літургії: Соловій М. Божественна Літургія. – Львів, 1999 (репринт: Рим, 1964), - С. 221-232.
- ⁶³ Про способи виконання степених антифонів у традиції української церкви: Antonovych M. Die byzantinischen Elemente in den Antiphonen der ukrainische Kirche, *Kirchenmusikalisches Jahrbuch*, Jg. 43, 1959, S. 8-26. Цит. за: Антонович М. Візантійські елементи в антифонах української церкви // *Musica Sacra*. Збірник статей з історії української церковної музики. – Львів, 1997, - С. 21-38.
- ⁶⁴ Керн К. Литургика. - С. 26-27.
- ⁶⁵ Mateos J. La célébration... - p. 26.
- ⁶⁶ Mateos J. La célébration... - p. 26.
- ⁶⁷ Mateos J. La célébration... - p. 26.
- ⁶⁸ Скабалланович М. Типикон. - С. 169.
- ⁶⁹ Скабалланович М. Типикон. - С. 170.
- ⁷⁰ Mateos J. La célébration... - p. 26.
- ⁷¹ Скабалланович М. Типикон. – С. 169.
- ⁷² Василій Великий. Лист 207, 3, PG 32, 764. Цит. за: Скабалланович М. Типикон. – С. 169.
- ⁷³ Типікон св. Савви, XII ст. Цитую за: Mateos J. La célébration... - p. 26.
- ⁷⁴ Mateos J. La célébration... - p. 26.
- ⁷⁵ Mateos J. La célébration... - p. 26.
- ⁷⁶ Керн К. Литургика. - С. 25.
- ⁷⁷ Василій Великий. Лист 207, 3, PG 32, 764. Цит. за: Taft R. Beyond East and West. - p. 157.
- ⁷⁸ Скабалланович М. Типикон. – С. 57-58.
- ⁷⁹ Mateos J. La célébration... - p. 26.
- ⁸⁰ Taft R. Beyond East and West. - p. 157.
- ⁸¹ Taft R. Beyond East and West. - p. 159.
- ⁸² Флоровский Г. Восточные Отцы IV века. – Париж, 1931, - С. 7-25.
- ⁸³ На основі: Горский А. Жизнь Св. Афанасия Великого / Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийскаго. Часть первая. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1902, – С. 4-23.
- ⁸⁴ McKinnon J. Music in Early Christian Literature. – Cambridge, 1987, - p. 51.
- ⁸⁵ McKinnon J. Music... - p. 51.
- ⁸⁶ Лаба В. Патрологія. – Львів, 1998, - С. 181.
- ⁸⁷ Лаба В. Патрологія. - С. 201.
- ⁸⁸ McKinnon J. Music... - p. 51.
- ⁸⁹ Лаба В. Патрологія. - С. 217.
- ⁹⁰ McKinnon J. Music... - p. 51.
- ⁹¹ Скабалланович М. Типикон. – С. 243.
- ⁹² При слові „канонів” М. Скабалланович пояснює, що це слово тут виступає не зовсім у своєму пізнішому значенні, але в близькому до нього, якщо тільки воно не є анахронізмом автора.
- ⁹³ Скабалланович М. Типикон. – С. 243-244. Переклад уривків з російської за М. Скабаллановичем.
- ⁹⁴ Quasten J. Musik und Gesang in den Kulturen der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit. – Münster in Westphalia, 1930, - С. 94-99. Цитую за: McKinnon J. Music... - p. 51.

- ⁹⁵ Dekkers, E. "Were the early monks liturgical?", *Collectanae Ordinis Cisterciensium Reformatorem*, 22 (1960), С. 120-137. Цитую за: McKinnon J. Music... - р. 51.
- ⁹⁶ Veilleux, A. *La liturgie dans le cénobitisme Pachômien au quatrième siècle*, Studia Anselmiana 57, Rome, 1968, - С. 162-163. Цитую за: McKinnon J. Music... - р. 51.
- ⁹⁷ McKinnon J. Music... - р. 51-63.
- ⁹⁸ McKinnon J. Music... - р. 52.
- ⁹⁹ Wessely, O. "Die Musikanschauung des Abtes Pambo", *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: philosophisch-historische Klasse*, 89 (1952), р. 46-62. Цитую за: McKinnon J. Music... - р. 52.
- ¹⁰⁰ McKinnon J. Music... - р. 52.
- ¹⁰¹ McKinnon J. Music... - р. 52.
- ¹⁰² Флоровский Г. Восточные Отцы. - С. 28-29.
- ¹⁰³ McKinnon J. Music... - р. 52.
- ¹⁰⁴ Керн К. Золотой век Свято-Отеческой письменности. – Москва, 1995, - С. 32.
- ¹⁰⁵ Оригінальні грецькі тексти цитованих фрагментів, їх авторський переклад та мовний аналіз подаються в Додатку 1 на с. 68.
- ¹⁰⁶ McKinnon J. Music... - р. 52.
- ¹⁰⁷ McKinnon J. Music... - р. 53.
- ¹⁰⁸ Флоровский Г. Восточные Отцы. - С. 29.
- ¹⁰⁹ Лаба В. Патрологія. - С. 209.
- ¹¹⁰ Флоровский Г. Восточные Отцы. - С. 27.
- ¹¹¹ Пс. 136 за мазоретською нумерацією.
- ¹¹² McKinnon J. Music... - р. 54.
- ¹¹³ Lampe G. A Patristic Greek Lexicon. - Oxford, 1961, - pp. 1302-1303.
- ¹¹⁴ McKinnon J. Music... - р. 54.
- ¹¹⁵ Taft R. Beyond East and West. - р. 157.
- ¹¹⁶ Mateos J. La célébration... - р. 7.
- ¹¹⁷ Taft R. Beyond East and West. - р. 157.
- ¹¹⁸ Йоан Златоуст. Бесіда на пс. 17. Цит. за: Скабалланович М. Толковый Типикон. – Київ, 1910, - С. 170.
- ¹¹⁹ Mateos J. La célébration... - р. 8.
- ¹²⁰ Скабалланович М. Типикон. - С. 170.
- ¹²¹ Скабалланович М. Типикон. - С. 5.
- ¹²² Smith J. A. The Ancient Synagogue, the Early Christian Church and Singing // *Music and Letters* 65 (1984), pp. 1-16. Цит. за: Кунцлер М. Літургія Церкви. – Львів, 2001, - С. 174.
- ¹²³ McKinnon J. Music... - р. 54.
- ¹²⁴ Флоровский Г. Восточные Отцы. - С. 29-30.
- ¹²⁵ Флоровский Г. Восточные Отцы. - С. 29-30.
- ¹²⁶ Лаба В. Патрологія. - С. 209
- ¹²⁷ Флоровский Г. Восточные Отцы. - С. 30.
- ¹²⁸ Скабалланович М. Типикон. – С. 243-244.
- ¹²⁹ Quasten, J. Musik und Gesang in den Kulturen der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit. – Münster in Westphalia, 1930, - pp. 94-99. Цитую за: McKinnon J. Music... - р. 51.
- ¹³⁰ Dekkers, E. "Were the early monks liturgical?", *Collectanae Ordinis Cisterciensium Reformatorem*, 22 (1960), pp. 120-137. Цитую за: McKinnon J. Music... - р. 51.
- ¹³¹ «μη ἀπατῶσθαι χορτασίᾳ κοιλίας» - автор слідує за Септуагінтою: «μηδὲ ἀπατηθῆς χορτασία κοιλίας». (BibleWorks 4.0 / Greek / LXX Septuaginta Rahlfs').
- ¹³² Пор. із практикою єгипетських монахів-кіновітів відправ увечорі й опівночі – Головацький Р. Пояснення Богослужень. – Львів, 1998, - С. 154-157.
- ¹³³ Із лекцій о.-д. Петра Галадзи у Львівській духовній семінарії в лютому 2000 р.
- ¹³⁴ Шмеман А. Введение в литургическое богословие. – Москва, 1996, - С. 10.
- ¹³⁵ Пор. Шмеман А. Введение... - С. 13.
- ¹³⁶ Mateos J. La célébration... - р. 7.
- ¹³⁷ Флоровский Г. Восточные Отцы. - С. 7-25.
- ¹³⁸ Горский А. Жизнь Св. Афанасия Великого / Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийскаго. Часть первая. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1902, – С. 4-23.
- ¹³⁹ Горский А. Жизнь Св. Афанасия Великого / Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийскаго. Часть первая. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1902, – С. 4-23.
- ¹⁴⁰ McKinnon J. Music... - р. 51.
- ¹⁴¹ McKinnon J. Music... - р. 52.
- ¹⁴² McKinnon J. Music... - р. 52.
- ¹⁴³ Флоровский Г. Восточные Отцы. - С. 28-29.

-
- ¹⁴⁴ Св. Атанасій. Послання до Маркеліна. Тексти в Додатку 1 на С. 68.
- ¹⁴⁵ Декрет про Екуменізм, 15: Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів, 1996, - С. 203.
- ¹⁴⁶ Керн К. Литургика. – С. 22-23.
- ¹⁴⁷ Старогрецькі тексти із комп'ютерної програми MUSAIOS 1.0e-32 // *Tesaurus Lingua Graeca*.
- ¹⁴⁸ У дужках після українського слова завжди подаються слова на оригінальних мовах із словників, з яких вони взяті: російські слова – із: Вейсман А. Греческо-русский словарь, С.-Петербург, 1899 (репринт 1991); італійські слова – із: Montanari F. *Vocabolario della Lingua Graeca*. – Torino, 1995; англійські слова – із: Lampe G. *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961 – якщо немає посилання на інше джерело.
- ¹⁴⁹ *Liddell-Scott Lexicon* із комп'ютерної Біблійної програми Bible Works 5.
- ¹⁵⁰ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁵¹ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁵² *Friberg Lexicon* із комп'ютерної Біблійної програми Bible Works 5.
- ¹⁵³ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁵⁴ *Friberg Lexicon*.
- ¹⁵⁵ *Barclay-Newman Dictionary* із комп'ютерної Біблійної програми Bible Works 5.
- ¹⁵⁶ За Lampe G. *A Patristic Greek Lexicon* - Oxford, 1961.
- ¹⁵⁷ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁵⁸ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁵⁹ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁶⁰ *Barclay-Newman Dictionary*.
- ¹⁶¹ *Barclay-Newman Dictionary*.
- ¹⁶² Звідси й надалі англійський переклад за: McKinnon J. *Music in Early Christian Literature*. – Cambridge, 1987, - С. 52-55.
- ¹⁶³ Звідси й надалі російський переклад за: Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийского (в 4-х томах). – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1902-1903.
- ¹⁶⁴ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁶⁵ *Thayer's Greek Lexicon* із комп'ютерної Біблійної програми Bible Works 5.
- ¹⁶⁶ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁶⁷ *Thayer's Greek Lexicon*.
- ¹⁶⁸ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁶⁹ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁷⁰ *Thayer's Greek Lexicon*.
- ¹⁷¹ *Thayer's Greek Lexicon*.
- ¹⁷² *Barclay-Newman Dictionary*.
- ¹⁷³ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁷⁴ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁷⁵ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁷⁶ *Liddell-Scott Lexicon*.
- ¹⁷⁷ *Barclay-Newman Dictionary*.
- ¹⁷⁸ «μη ἀπατῶσθαι χορτασίᾳ κοιλίας» - автор слідує за Септуагінтою: «μηδὲ ἀπατηθῆς χορτασίᾳ κοιλίας». (*BibleWorks 4.0 / Greek / LXX Septuaginta Rahlfs'*).